انٹرنس کورس فارسی

مجوزہ سنڈیکیٹ برائے امتحان سنہ ۱۹۰۰ء

مرتبہ

جناب مولانا محمد شبلی صاحب نعمانی

المخاطب بہ

شمس العلما

پروفیسر مدرسۃ العلوم علیگڈھ و فیلو آف یونیورسٹی الہ آباد

در مطبع العلوم علی گڈھ طبع شد

انتخاب گلستان

باب چہارم

در فوائد خاموشی

بسم اللہ الرحمن الرحیم

حکایت۔ یکی را از دوستان گفتم امتناعِ سخن گفتنم بعلتِ آں اختیار آمدہ ست کہ غالب اوقات، در سخن، نیک و بد اتفاق افتد و دیدہ دشمناں، جز بر بدی نمی آید گفت اے برادر، دشمن آں بہ کہ نیکی نہ بیند۔ شعر

ہنر بچشم عداوت، بزرگتر عیبی ست	گل ست سعدی و در چشم دشمناں خار ست
بیت۔ نور گیتی فروز چشمۂ ہور	زشت باشد بچشم موشک کور

حکایت۔ بازرگانے را ہزار دینار خسارت افتاد۔ پسر را گفت نباید کہ باکسے ایں سخن در میاں نہی۔ گفت اے پدر فرمان ترست نگویم ولیکن باید کہ مرا بر فائدہ ایں مطلع گردانی کہ مصلحت در نہاں داشتن چیست؟ گفت تا مصیبت دو نگردد، یکی

نقصان مایه، و دیگر شماتت همسایه، **شعر**

مگو اندُهِ خویش با دشمنان	که لاحول گویند شادی کنان

حکایت- جوانے خردمند از فنون فضائل حظی وافر داشت و طبعی نافر، چندان که در محافل دانشمندان نشستی، زبانِ سخن به بستی، بارے پدرش گفت ای پسر تو نیز آنچه دانی بگو گفت ترسم از آنچه ندانم بپرسند و شرمساری برم **قطعه**

آں شنیدی که صوفئی می کوفت	زیر نعلین خویش میخے چند
آستینش گرفت سرہنگے	که بیا نعل بر ستورم بند
فرد نگفته ندارد کسی با تو کار	ولیکن چو گفتی دلیلش بیار

حکایت- عالمی معتبر را مناظره افتاد با یکی از ملاحده لعنهم الله علی حِدة و بحجت با او بر نیامد سپر بینداخت و برگشت، کسی گفت ترا با چندین فضل و ادب که داری با بیدینے حجت نماند! گفت علم من قرآن است و حدیث و گفتار مشایخ، و او بدینها معتقد نیست و نمی شنود و مرا شنیدنِ کفر او بچه کار آید- **بیت**

آنکس که بقرآن و خبر زو نرہی	آنست جوابش که جوابش نه دہی

حکایت- جالینوس ابلهے را دید، دست در گریبانِ دانشمندی زده بے حرمتی ہمی کرد- گفت اگر این دانا بودے کار او بنادان بدینجا نرسیدے **مثنوی**

دو عاقل را نباشد کین و پیکار	نه دانائے ستیزد با سبکسار
اگر نادان بوحشت سخت گوید	خردمندش بنرمی دل بجوید

دو صاحبدل نگهدارند موئی — همیدون سرکشی و آزرم جوئی
وگر در هر دو جانب جاهلانند — اگر زنجیر باشد بگسلانند
یکی را زشت خوئی داد دشنام — تحمل کرد و گفت ای نیک فرجام
بتر زانم که خواهی گفت آنی — که دانم عیب من چون من ندانی

حکایت. سحبان وائل را در فصاحت بی نظیر نهاده اند بحکم آنکه سالی بر سر جمعی سخن گفتی که لفظی مکرر نکردی واگر همان اتفاق افتادی بعبارت دیگر بگفتی و از جملهٔ ادب ندمای حضرت ملوک اینست. **مثنوی**

سخن گرچه دلبند و شیرین بود — سزاوار تصدیق و تحسین بود
چو یکبار گفتی مگو باز پس — که حلوا چو یکبار خوردند بس

حکایت. یکی را از حکما شنیدم که می گفت، هرگز کسی بجهل خود اقرار نکرده است مگر آنکس، که چون دیگری در سخن باشد همچنان تمام ناگفته سخن آغاز کند **مثنوی**

سخن را سر است ای خردمند و بن — میاور سخن در میان سخن
خداوند فرهنگ و تدبیر و هوش — نگوید سخن تا نبیند خموش

حکایت. تنی چند از بندگان محمود گفتند حسن میمندی را که سلطان امروز چه گفت ترا در فلان مصلحت؟ گفت بر شما هم پوشیده نماند. گفتند آنچه با تو گوید بامثال ما گفتن روا ندارد. گفت باعتماد آنکه داند که نگویم پس چرا همی پرسید

نه هر سخن که برآید بگوید اهل سخن — بسر شاه سر خویشتن نشاید باخت

حکایت - در عقد بیع سرائے متردد بودم، جهودی گفت بخر که من از کدخدایان این محلتم - وصف این خانه چنانکه هست، از من پرس، هیچ عیبے ندارد، گفتم بجز آنکه تو همسایهٔ من باشی قطعه

خانهٔ را که چوں تو همسایه ہست	ده درم سیم کم عیار ارزد
لیکن امیدوار باید بود	که پس از مرگ تو هزار ارزد

حکایت - یکی از شعرا پیش امیر دزداں رفت و ثنا گفت، فرمود تا جامه اش بر کنند واز ده بدر کنند - مسکین برهنه بسرما میرفت - سگاں در قفائے وے افتادند خواست تا سنگے بردارد و سگاں را دفع کند - زمین یخ بسته بود، عاجز شد، و گفت این چه حرامزاده مردماں اند سگاں را کشاده اند و سنگ را بسته - امیر دزداں از غرفه بدید و بشنید، و بخندید، و گفت، ای حکیم از من چیزے بخواه - گفت جامهٔ خود میخواہم، اگر انعام فرمائی

بیت - امیدوار بود آدمی بخیر کساں | مرا بخیر تو امید نیست شر مرساں

سالار دزداں را بر وے رحمت آمد، جامهٔ او باز داد و قبائے پوستینی براں مزید کرد و درمی چند

حکایت - خطیبے کریه الصوت خود را خوش آواز پنداشتے و فریاد بیفائده برداشتے گفتے نعیب غراب البین در پردهٔ الحان اوست، یا آیه ان انکر الاصوات لصوت الحمیر در شان اوست، مردم قریه بعلت جاہے که داشت بلیتش می کشیدند و اذیتش را مصلحت نمی دیدند تا یکے از خطبائے آں اقلیم که با او عداوتے نهانی داشت بارے بپرسیدن او آمده بود، گفت ترا خوابے دیده ام خیر باد، گفت چه دیدی؟

چناں دیدم، کہ ترا آواز خوش است و مردماں از انفاس تو در راحت خطیب اندریں سخن بیندیشید و گفت جزاک اللہ ایں چہ مبارک خوابیست کہ دیدی، مرا بر عیب خود واقف گردانیدی، معلوم شد کہ آواز ناخوش دارم و خلق از بلند خواندن من در رنجند عہد کردم کہ ازیں پس خطبہ نگویم مگر باہستگی۔ قطعہ

از صحبت دوستی برنجیم	کاخلاق بدم حسن نماید
عیبم ہنر و کمال بیند	خارم گل و یاسمن نماید
کو دشمن شوخ چشم و بیباک	تا عیب مرا بمن نماید

حکایت۔ یکی در مسجد سنجار بطوع بانگ نماز گفتے باداے کہ مستمعان را ازو نفرت بودے و صاحب مسجد امیرے بود عادل، نیک سیرت، نمی خواستش کہ دل آزردہ گردد۔ گفت ای جوانمرد مرایں مسجد را موذنانِ قدیمے اند کہ ہر یکے از ایشاں را پنج دینار مرتب داشتہ ام، ترا دہ دینار میدہم تا جاے دیگر روی۔ بریں قول اتفاق کردند۔ پس از مدتی در گذرے پیش امیر باز آمد و گفت ای خداوند بر من حیف کردی کہ بدہ دینار ازاں بقعہ ام بیروں کردی کہ آنجا کہ رفتہ ام، بست دینار میدہند کہ جاے دیگر روم۔ قبول نمی کنم، امیر بخندید و گفت، زنہار نستانی کہ بہ پنجاہ دینار راضی گردند۔ شعر

بہ تیشہ کس نہ خراشد ز روی خارا گل	چنانکہ بانگ درشتِ تو می خراشد دل

حکایت۔ ناخوش آوازے ببانگ بلند قرآن خواندے صاحبدلے روزے برو بگذشت و گفت ترا مشاہرہ چندست؟ گفت ہیچ! گفت پس ایں زحمت بخود چرا میدہی؟

گفت از بهر خدا میخوانم. گفت از بهر خدا دیگر مخوان بیت

گر تو قرآن بدین نمط خوانی	ببری رونق مسلمانی

باب هشتم

در آداب صحبت

مال از بهر آسایش عمرست، نه عمر از بهر گرد کردن مال. عاقلی را پرسیدند نیکبخت کیست و بدبخت چیست؟ گفت نیکبخت آنکه خورد و کشت، و بدبخت آنکه مرد و هشت، شعر

مکن نماز بران هیچکس که هیچ نکرد	که عمر در سر تحصیل مال کرد، و نخورد

حکمت. موسی علیه السلام قارون را نصیحت کرد که احسن کما احسن الله الیک نشنید عاقبتش شنیدی؟ قطعه

آن کس که بدینار و درم خیر نیندوخت	سر عاقبت اندر سر دینار و درم کرد
خواهی، متمتع شوی از نعمت دنیا	با خلق کرم کن چو خدا با تو کرم کرد

عرب گوید جد ولا تمنن لان الفائدة الیک عائدة یعنی بخش، و منت منه، که نفع آن بتو باز گردد قطعه

درخت کرم هر کجا بیخ کرد	گذشت از فلک شاخ و بالای او
گر امیدداری کزو برخوری	بمنت منه اره بر پای او قطعه
شکر خدای کن که موفق شدی بخیر	ز انعام و فضل او نه معطل گذاشتت

منت منه که خدمت سلطاں ہمی کنی	منت شناس ازو که بخدمت بداشتت

حکمت دو کس رنج بیہودہ بردند و سعی بفایدہ کردند یکے آنکہ اندوخت و نخورد و دیگری آنکہ آموخت و نکرد مثنوی

علم چندانکہ بیشتر خوانی	چوں عمل در تو نیست نادانی
نہ محقق بود نہ دانشمند	چارپایہ بروکتابے چند
آں تہی مغز را چہ علم و خبر	کہ بروہیزم است یا دفتر

حکمت علم از بہر دین پروردنست نہ از بہر دنیا خوردن شعر

ہرکہ پرہیز و علم و زہد فروخت	خرمنے گرد کرد و پاک بسوخت

پند عالم ناپرہیزگار کور مشعلہ دارست یھدی بہ وھو لا یھتدی بیت

بفایدہ ہرکہ عمر درباخت	چیزے نخرید و زر بینداخت

پند ملک از خردمنداں جمال گیرد و دین از پرہیزگاران کمال یابد پادشاہاں بہ نصیحت خردمنداں ازاں محتاج ترانذ کہ خردمنداں بہ قربت پادشاہاں قطعہ

پندے اگر بشنوی ای پادشاہ	در ہمہ دفتر بہ ازیں پند نیست
جز بہ خردمند مفرما عمل	گرچہ عمل کار خردمند نیست

حکمت سہ چیز بے سہ چیز پایدار نماند مال بے تجارت علم بے بحث ملک بی سیاست قطعہ

وقتی بہ لطف گوی و مدارا و مردمی	باشد کہ در کمند قبول آوری دلی

وقتی بقهر گوئی که صد کوزهٔ نبات	گه گه چنان بکار نیاید که حنظلے

حکمت۔ رحم آوردن بر بدان، ستم ست بر نیکان و عفو کردن از ظالمان، جور ست بر درویشان بیت

خبیث را چو تعهد کنی و بنوازی	بدولتِ تو گنہ می کند بانبازی

پند۔ بر دوستیِ پادشاہان، اعتماد نتوان کرد و بر آوازِ خوشِ کودکان کہ آن بخیالی مبدّل شود و این بخوابی متغیر گردد۔

پند۔ ہر آن سرّے کہ داری با دوستان در میان منہ اگرچہ دوست مخلص باشد چہ دانی کہ وقتی دشمن گردد و ہر گزندے کہ توانی بہ دشمن مرسان کہ باشد کہ وقتی دوست گردد۔

پند۔ رازے کہ نہان خواہی باکس در میان منہ، اگرچہ دوست باشد کہ مر آن دوست را نیز دوستان باشند و ہمچنین مسلسل قطعہ

خامشی بہ کہ ضمیرِ دلِ خویش	باکسی گفتن و گفتن کہ مگوے
اے سلیم آب ز سر چشمہ ببند	کہ چو پُر شد نتوان بستن جوے
فرد۔ سخنے در نہان نباید گفت	کان سخن بر ملا نشاید گفت

حکمت۔ دشمنِ ضعیف کہ در طاعت آید و دوستی نماید، مقصود وی جز این نیست کہ دشمنِ قوی گردد، و گفتہ اند کہ بر دوستیِ دوستان اعتماد نیست تا بتملقِ دشمنان چہ رسد، و ہر کہ دشمنِ کوچک و حقیر شمارد، بدان ماند کہ آتشِ اندک را مہمل می گذارد۔ قطعہ

امروز بکُش چو میتوان کشت	کآتش چو بلند شد جہان سوخت

مگذار، که زه کند کمان را	دشمن که بہ تیر میتواں دوخت

حکمت سخن میان دو دشمن چناں گوئی کہ اگر دوست گردند شرمزدہ نباشی۔ ابیات

میان دو کس جنگ چوں آتش است	سخن چین بدبخت ہیزم کش است
کنند این و آں خوش دگر بارہ دل	وے اندر میاں کور بخت و خجل
میان دو کس آتش افروختن	نہ عقل است خود درمیاں سوختن
قطعہ در سخن با دوستاں آہستہ باش	تا ندارد دشمن خونخوار گوش
پیش دیوار آنچہ گوئی ہوشدار	تا نباشد در پس دیوار گوش

حکمت۔ ہر کہ با دشمناں صلح میکند سر آزار دوستاں دارد شعر

بشو۔ اے خردمند زاں دوست دست	کہ با دشمنانت بود ہم نشست

پند۔ چوں در امضای کارے متردد باشی، آں طرف اختیار کن کہ بے آزار تو برآید

شعر۔ با مردم سہل گوی دشوار مگوی	با آنکہ در صلح زند جنگ مجوی

حکمت۔ تا کار بزر برمی آید جاں در خطر افگندن نشاید عرب گوید۔ آخر الحیل السیف

شعر۔ چو دست از ہمہ حیلتے در گسست	حلال است، بردن بہ شمشیر دست

حکمت۔ بر عجز دشمن رحمت مکن۔ کہ اگر قادر شود بر تو نہ بخشاید۔ بیت

دشمن چو بینی ناتواں، لاف از بروت خود مزن	مغزیست در ہر استخواں، مردیست در ہر پیرہن

حکمت۔ ہر کہ بدی را بکشد خلق از بلای وی برہاند و وی را از عذاب خدای۔ قطعہ

پسندیدہ است بخشایش ولیکن	منہ بر ریش خلق آزار مرہم

نه انصاف است آنکه رحمت کرد بر مار	که آن ظلم است بر فرزند آدم

حکمت نصیحت از دشمن پذیرفتن خطاست ولیکن شنیدن آن روا است تا بخلاف آن کار کنی که عین صواب است **مثنوی**

حذر کن ز آنچه دشمن گوید آن کن	که بر زانو زنی دست تغابن
گرت راهی نماید راست چون تیر	از آن برگرد و راه دست چپ گیر

پند خشم بیش از حد گرفتن وحشت آرد و لطف بیوقت هیبت ببرد نه چندان درشتی کن که از تو سیر گردند و نه چندان نرمی که بر تو دلیر **ابیات**

درشتی و نرمی بهم در به است	چو فاصد که جراح و مرهم نه است
درشتی نگیرد خردمند پیش	نه سستی که نازل کند قدر خویش
نه مر خویشتن را فزونی نهد	نه یکبار تن در مذلت دهد
شبانی پدر گفت ای خردمند	مرا تعلیم کن پیرانه یک پند
بگفتا نیک مردی کن نه چندان	که گردد چیره گرگ تیز دندان

حکمت دو کس دشمن ملک و دین اند پادشاه بی حلم و زاهد بی علم **شعر**

بر سر ملک مباد آن ملک فرماند	که خدا را نبود بنده فرمانبردار

پند پادشاه را باید که تا حدی خشم بر دشمنان نراند که دوستان را اعتماد نماند آتش خشم اول در خداوند خشم افتد پس آنگه زبانه بخصم رسد یا نرسد **مثنوی**

نشاید بنی آدم خاکزاد	که در سر کند کبر و تندی و باد

ترا با چنیں تندی و سرکشی	نہ پندارم از خاکی از آتشی قطعہ
در خاکِ بیلقان برسیدم بعابدی	گفتم مرا بتربیت از جہل پاک کن
گفتا برو، چو خاک تحمل کن ای فقیہ	یا ہرچہ خواندہ ہمہ در زیر خاک کن

حکمت۔ بدخوی بدستِ دشمنی گرفتارست کہ ہر کجا رود، از چنگ عقوبت او خلاص نیابد

بیت۔ اگر ز دستِ بلا بر فلک رود بدخوے	ز دست خوے بدِ خویش در بلا باشد

حکمت۔ چوں بینی کہ در سپاہ دشمن تفرقہ اُفتاد، تو جمع باش و اگر جمع شوند از پریشانی حذر کن قطعہ

برو با دوستاں آسودہ بنشیں	چو بینی درمیانِ دشمناں جنگ
وگر بینے کہ باہم یک زبانند	کماں را زہ کن و بر بارہ بر سنگ

حکمت۔ دشمن چو از ہمہ حیلتی فروماند سلسلۂ دوستی بجنباند، آنگہ بدوستی کارہاے کند کہ ہیچ دشمن نتواند کرد۔ سر مار بدست دشمن کوب، کہ از احدی الحسنیین خالی نباشد، اگر اگر ایں غالب آمد، مار کشتی، و اگر آں از دشمن رستی۔

بروز معرکہ، ایمن مشو ز خصم ضعیف	کہ مغز شیر برآرد چو دل ز جاں برداشت

حکمت۔ چیزیکہ دانی دل بیازارد تو خاموش باش تا دیگرے بیارد۔ فرد

بلبلا! مژدۂ بہار بیار	خبرِ بد بہ بوم شوم گذار

حکمت۔ بادشاہ را بر خیانت کسے واقف مگرداں، مگر آنگہ کہ بر قبولِ کلی واثق باشی وگرنہ در ہلاکِ خود سعی می کنی۔ مثنوی

ہیچ سخن گفتن ، انگاہ کن	کہ بینی کہ در کار گیرد سخن
کمال است ، در نفس انسان سخن	تو خود را بگفتار ناقص مکن

پند ۔ ہر کہ نصیحت خود رای میکند او خود بہ نصیحتگری محتاج است ۔

پند ۔ فریب دشمن مخور و غرور مداح مخر کہ این دام زرق نہادہ است و آن دامن طمع گشادہ ۔ پند ۔ احمق را ستایش ، خوش آید ، چون لاشہ کہ در کعبش دمی فربہ نماید ۔ قطعہ

الا تا نشنوی مدح سخن گوی	کہ اندک مایہ نفعی از تو دارد
اگر روزی مرادش بر نیاری	دو صد چندان عیوبت بر شمارد

حکمت ۔ متکلم را تا کسی عیب نگیرد سخنش صلاح نہ پذیرد ۔ شعر

مشو غرہ بر حسن گفتار خویش	بہ تحسین ناداں و پندار خویش

حکمت ۔ ہمہ کس را عقل خود بکمال نماید و فرزند خود بجمال ۔ نظم

یکی جہود و مسلمان ، مناظرہ کردند	چنانکہ خندہ گرفت از نزاع ایشانم
بطنز گفت مسلمان گر این قبالۂ من	درست نیست ، خدایا جہود میرانم
جہود گفت بتوریت میخورم سوگند	وگر خلاف بود ہمچو تو مسلمانم
گر از بسیط زمین عقل منعدم گردد	بخود گمان نبرد ہیچ کس کہ نادانم

حکمت ۔ دہ آدمی بر سفرہ بخورند و دو سگ بر مُرداری ہم بسر نبرند ۔ حریص بجہانی گرسنہ و قانع بنانی سیر ، حکما گفتہ اند ، درویشی بقناعت بہ از توانگری بہ بضاعت شعر

رودہ تنگ بیک نان تہی پر گردد	نعمت روی زمین پر نکند دیدہ تنگ

مثنوی

پدر چون دورِ عمرش منقضی گشت — مرا این یک نصیحت کرد و بگذشت

که شهوت آتش است از وی بپرهیز — بخود برآتشِ دوزخ مکن تیز

دران آتش نداری طاقتِ سوز — بصبر آبی برین آتش زن امروز

پند۔ هر که در حال توانائی نکوئی نکند در وقت ناتوانی سختی بیند شعر

بد اخترتر از مردم آزار نیست — که روز مصیبت کسش یار نیست

حکمت۔ هر چه زود برآید دیر نپاید قطعه

خاکِ مشرق شنیده ام که کنند — به چهل سال کاسه چینی

صد ببروزے کنند در بغداد — لاجرم قیمتش همی بینی قطعه

مرغک از بیضه برون آید و روزی طلبد — آدمی زاده ندارد خبر و عقل و تمیز

آنکه ناگاه کسے گشت بچیزے نرسید — وین بتمکین و فضیلت بگذشت از همه چیز

آبگینه همه جا یابی ازان بی محل است — لعل دشوار بدست آید ازان است عزیز

حکمت۔ کارها بصبر برآید و مستعجل بسر درآید مثنوی

بچشمِ خویش دیدم در بیابان — که آهسته سبق برد از شتابان

سمندِ بادپا از تگ فرو ماند — شتربان همچنان آهسته میراند

پند۔ نادان را به از خاموشی نیست و اگر این مصلحت بدانستی نادان نبودے قطعه

چون نداری کمالِ فضل آن به — که زبان در دهان نگهداری

آدمی، را زبان فضیحت کند	جوز بے مغز را سبکساری
ابیات۔ خری را ابلہے تعلیم میداد	بر و بر صرف کردی سعے دائم
حکیمش گفت ای ناداں چہ کوشی	دریں سودا، بترس از لوم لائم
نیاموزد بہائم از تو گفتار	تو، خاموشی بیاموز از بہائم
نظم۔ ہر کہ تامل نکند در جواب	بیشتر آید سخنش ناصواب
یا سخن آرای چو مردم بہوش	یا بنشیں، ہمچو بہائم خموش

پند۔ ہر کہ با داناتر از خود جدل کند تا بداند کہ داناست، بداند کہ ناداں ست۔ فرد

چوں درآید بہ از تو سے بسخن	گرچہ بہ دانی اعتراض مکن

حکمت۔ ہر کہ با بداں نشیند، نکوئی نہ بیند۔ ابیات

گر نشیند فرشتہ، با دیو	وحشت آموز و خیانت و ریو
از بداں جز بدی نیاموزی	نکند گرگ، پوستین دوزی

پند۔ مردماں را عیب نہانی پیدا مکن کہ مر ایشاں را رسوا کنی و خود را بے اعتماد۔
پند۔ ہر کہ علم خواند و عمل نکرد بداں ماند کہ گاو راند و تخم نیفشاند۔ از تن بیدل طاعت نیاید و پوست بیمغز بضاعت را نشاید۔ نہ ہر کہ در مجادلت چست در معاملت درست۔
حکمت۔ اگر شبہا ہمہ شب قدر بودے شب قدر بیقدر بودے۔ شعر۔

گر سنگ ہمہ لعل بدخشاں بودے	پس قیمت لعل و سنگ یکساں بودے

حکمت۔ نہ ہر کہ بصورت نیکوست، سیرت زیبا در وست، کار اندروں دارد نہ پوست۔

قطعہ۔ توان شناخت بیک روز در شمائل مرد	که تا کجاش رسیدست پایگاه علوم
ولے ز باطنش ایمن مباش و غره مشو	که خبث نفس نگردد بسالها معلوم

پند۔ هر که با بزرگاں ستیزد، خون خود بریزد۔ قطعہ

خویشتن را بزرگ پنداری	راست گفتند، یک دو بیند لوچ
زود بینی شکسته پیشانی	هر که بازی کند بسر با غوچ

حکمت۔ پنجه با شیر انداختن و مشت بر شمشیر زدن کار خردمنداں نیست۔ بیت

جنگ و زور آوری مکن با مست	پیش سر پنجه، در بغل نه دست

پند۔ ضعیفی که با قوی دلاوری کند، یار دشمن است در هلاک خویش۔ قطعہ

سایه پرورده را چه طاقتِ آں	که رود با مبارزاں بقتال
سست بازو، بجهل میفگند	پنجه با مرد آهنینے چنگال

حکمت۔ هر که نصیحت نشنود، سر ملامت شنیدن دارد۔ شعر

چوں نیاید نصیحتت در گوش	اگرت سرزنش کنم خاموش

حکمت۔ بے هنراں هنرمنداں را نتوانند دید، همچناں سگِ بازاری سگِ صیدی را مشغله بر آرند و پیش آمدن نیارند، یعنے چوں سفله به هنر با کسے بر نیاید، به خبثش در پوستین افتد۔ بیت

کند هر آئینه غیبت حسودِ کوته دست	که در مقابله گنگش بود زبانِ مقال

حکمت۔ اگر جورِ شکم نیستی، هیچ مرغ در دامِ صیاد نیفتادی بلکه صیّاد خود دام نهادے۔ بیت

شکم بند دست است و زنجیر پای	شکم بنده نادر پرستد خدای

پند - حکیمان دیر دیر خورند و عابدان نیم سیر و زاهدان سد رمق، و جوانان تا طبق برگیرند و پیران تا عرق نکنند اما قلندران چندان بخورند که در معده جای نفس نماند و بر سفره روزی کس شعر

اسیر بند شکم را، دو شب نگیرد خواب	شبی ز معده سنگی شبی ز دل تنگی

حکمت مشورت با زنان تباه است و سخاوت با مفسدان گناه شعر

ترحم بر پلنگ تیز دندان	ستمگاری بود بر گوسفندان

حکمت - هر کرا دشمن پیش است اگر نکشد دشمن خویش است - بیت

سنگ در دست و مار بر سر سنگ	خیره رائی بود قیاس و درنگ

وگروهی بخلاف این مصلحت دیده اند و گفته اند، که در کشتن بندیان تامل اولیتر است بحکم آنکه اختیار باقیست توان کشت و توان هشت - اما اگر بی تامل کشته شود محتمل است که مصلحتی فوت شود و تدارک مثل آن ممتنع باشد مثنوی

نیک سهل است زنده بیجان کرد	کشته را زنده باز نتوان کرد
شرط عقل است صبر تیرانداز	که چو رفت از کمان نیاید باز

حکمت - حکیمی که با جهال درافتد باید که توقع عزت ندارد و اگر جاهلی بزبان آوری بر حکیمی غالب آید عجب نیست که سنگیست که گوهر را می شکند بیت

نه عجب، گر فرو رود نفسش	عندلیبی غراب هم قفسش

قطعہ۔ گر ہنرمند ز اوباش جفای بیند	تا دلِ خویش نیازارد و درہم نشود
سنگِ بد گوہر اگر کاسۂ زرّیں شکند	قیمت سنگ نیفزاید و زر کم نشود

حکمت۔ خردمندے را کہ در زمرۂ اجلاف سخن بہ بند د شگفت مدار کہ آواز بربط با غلبۂ دُہل بر نیاید و بوے عنبر از گند سیر فرو ماند۔ مثنوی

بلند آواز ناداں، گردن افراخت	کہ دانا را بہ بیشرمی بینداخت
نمی داند کہ آہنگِ حجازی	فرو ماند ز بانگِ طبلِ غازی

حکمت۔ جوہر اگر در خلاب افتد ہماں نفیس ست و غبار اگر بر فلک رود ہماں خسیس۔ استعداد بے تربیت، دریغ ست و تربیت نا مستعد ضائع۔ خاکستر نسبت عالی دارد کہ آتش، جوہرِ علوی ست ولیکن چوں بنفس خود ہنرے ندارد با خاک برابر ست و قیمت شکر نہ از نے ست کہ آں خود خاصیت وے ست۔ مثنوی

چو کنعاں را طبیعت، بی ہنر بود	پیمبر زادگی، قدرش نیفزود
ہنر بنماے اگر داری نہ گوہر	گل از خار ست، ابراہیم از آزر

حکمت۔ مشک آنست کہ خود ببوید، نہ آنکہ عطار بگوید۔ دانا چوں طبلۂ عطار ست خاموش و ہنر نمائے و ناداں چوں طبلِ غازی بلند آواز و میان تہی۔ قطعہ

عالم اندر میانہ جہال	مثلے گفتہ اند صدیقاں
شاہدے در میانِ کوراں ست	مصحفے در میانِ زندیقاں

پند۔ دوستی را کہ بعمرے فراچنگ آرند، نشاید کہ بیکدم بیازارند۔ بیت

سنگے بچند سال شود لعل پارهٔ　　زنهار تا بیک نفسش نشکنی بسنگ

حکمت۔ عقل در دستِ نفس چناں گرفتار ست کہ مرد عاجز در دستِ زن گربز۔ شعر

در خرمی بر سرای ببند　　کہ بانگِ زن از وی برآید بلند

پند۔ رائے بے قوت مکر و فسوں ست و قوت بے رائے جہل و جنون۔ شعر

تمیز باید و تدبیر و عقل آنگہ ملک　　کہ ملک و دولتِ ناداں سلاحِ جنگِ خداست

حکمت۔ جوانمرد، کہ بخورد و بدہد، بہ از عابدے کہ ببرد و بنہد۔

پند۔ ہر کہ ترک شہوت از بہر قبول خلق دادہ ست از شہوتِ حلال در شہوتِ حرام افتادہ است

شعر۔ عابد کہ نہ از بہر خدا گوشہ نشیند　　بیچارہ در آئینۂ تاریک چہ بیند

حکمت۔ اندک اندک خیلے شود و قطرہ قطرہ سیلے گردد یعنی آنکہ دستِ قدرت ندارد سنگ خوردہ نگاہ میدارد تا وقت فرصت، دمار از دماغ خصم برآرد۔ شعر۔

اندک اندک بہم شود بسیار　　دانہ دانہ است غلہ در انبار

حکمت۔ عالم را نشاید کہ سفاہت از عامی بحلم درگذارد کہ ہر دو طرف زیان دارد۔ ہیبت این کم شود و جہل آں مستحکم۔ شعر

چو با سفلہ گوئی بلطف و خوشی　　فزوں گرددش کبر و گردن کشی

حکمت۔ معصیت از ہر کہ صادر شود ناپسند ست و از علما ناخوبتر کہ علم سلاح جنگ شیطان ست و خداوند سلاح را چوں باسیری برند شرمساری بیش برد۔ مثنوی

عامے ناداں پریشاں روزگار　　بہ ز دانشمند ناپرہیزگار

کاں بہ نابینائے از راہ او فتاد	ویں دو چشمش بود و در چاہ او فتاد

حکمت۔ جان در حمایت یکدم ہست و دنیا وجودے میان دو عدم۔ دین بدنیا فروشان خرند، یوسف را فروشند تا چہ خرند بیت

بقول دشمن، پیمان دوست بشکستی	ببیں کہ از کہ بریدی و باکہ پیوستی

حکمت شیطان با مخلصان بر نیاید و سلطان با مفلسان مثنوی

وامش مدہ آنکہ بے نماز است	گرچہ دہنش ز فاقہ باز است
کو فرض خدا نمے گذارد	از قرض تو نیز غم ندارد

حکمت۔ ہر کہ بزندگانی نانش نخورند چوں بمیرد نامش نبرند، لذت انگور بیوہ داند نہ خداوند میوہ۔ یوسف صدیق علیہ السلام در خشک سال سیر نخوردے تا گرسنگانرا فراموش نکند۔

مثنوی۔ آنکہ در نعمت و تنعم زیست	او چہ داند کہ حال گرسنہ چیست
حال درماندگاں کسی داند	کہ باحوال خویش درماند قطعہ

اے کہ بر مرکب تازندہ سواری، ہشدار	کہ خر خارکش سوختہ در آب و گل است
آتش از خانہ ہمسایہ درویش مخواہ	کانچہ از روزن او میگذرد دود دل است

پند۔ درویش ضعیف حال را در خشکی تنگ سال مپرس، کہ چونی؟ الا بشرط آنکہ مرہمے بر ریش نہی و معلومی پیش۔ قطعہ۔

خرے کہ بینی و بارش بگل در افتادہ	بدل برو شفقت کن، ولی مرو بسرش
کنوں کہ رفتی و پرسیدیش کہ چوں افتاد	میاں ببند و چو مرداں بگیر ذنب خرش

حکمت - دو چیز مخالف عقل است خوردن بیش از رزق مقسوم و مردن پیش از وقت معلوم

قطعه - قضا دگر نشود ور هزار ناله و آه — بشکر یا بشکایت برآید از دهنے
فرشته که وکیل است بر خزائن باد — چه غم خورد که بمیرد چراغ بیوه زنی

پند - ای طالب روزی بنشین که بخوری، و اے مطلوب اجل مرو که جاں نبری قطعه

جهد رزق ار کنے و گر نه کنے — برساند خدای عز و جل
در روی در دهان شیر و پلنگ — نخورندت مگر بروز اجل

حکمت - توانگرِ فاسق کلوخ زراندود است و درویشِ صالح شاهدِ خاک آلود این یکے، دلق موسی است مرقع و آں ریش فرعون مرصع ولیکن شدت نیکاں روے در فرج دارد و دولت بداں سر در نشیب قطعه

هر کرا جاه و دولت است و بداں — خاطرے خسته در نخواهد یافت
خبرش ده که هیچ دولت و جاه — به سرائے دگر نخواهد یافت

حکمت - حسود از نعمتِ حق بخیل است که بنده بے گناه را دشمن میدارد قطعه

مردکے خشک مغز را دیدم — رفته در پوستینِ صاحب جاه
گفتم اے خواجه گر تو بدبختے — مردم نیک بخت را چه گناه

قطعه - الا تا نخواهی بلا بر حسود — که آں بخت برگشته خود در بلاست
چه حاجت که با وی کنی دشمنی — که وی را چناں دشمن اندر قفاست

حکمت - تلمیذ بی ارادت عاشق بے زر است و رونده بی معرفت مرغ بے پر و عالم

بے عمل درخت بی بروز اہد بے علم خانۂ بے در۔ مراد از نزول قرآن تحصیل سیرت خوب ست نہ ترتیل سورت مکتوب۔ عامی متعبد پیادہ رفتہ ست و عالم متہاون سوار خفتہ۔ عاصی کہ دست بر دارد بہ از عابد کہ در سر دارد۔ بیت

سرہنگ لطیف خوی دلدار	بہتر ز فقیہہ مردم آزار

قول۔ یکی را گفتند کہ عالم بے عمل بچہ ماند، گفت بہ زنبور بے عسل۔ بیت

زنبور درشت بے عسل را گوئی	باری چو عسل نمی دہی نیش مزن

قول۔ مرد بیمروت زن ست و عابد با طمع راہزن۔ قطعہ

اے بناموس جامہ کردہ سپید	بہر پندار خلق و نامہ سیاہ
دست کوتاہ باید از دنیا	آستیں، چہ درازو چہ کوتاہ

حکمت۔ دو کس را حسرت از دل نرود و پاے تغابن از گل بر نیاید۔ تاجر کشتی شکستہ و وارث با قلندراں نشستہ۔ قطعہ۔

پیش درویشاں بود خونت مباح	گر نباشد درمیاں مالت سبیل
یا مرو، با یار ازرق پیرہن	یا بکش برخان و ماں انگشت نیل
یا مکن، با پیلباناں دوستی	یا بنا کن خانۂ درخورد پیل

حکمت۔ خلعت سلطاں اگرچہ عزیزست جامۂ خلقانِ خود ازاں بعزت تر و خوانِ بزرگاں اگرچہ لذیذ خردۂ انبانِ خویش ازاں بہ لذت تر۔ بیت

سرکہ، از دست رنج خویش و ترہ	بہتر از نانِ دہ خدای و برہ

حکمت۔ خلافِ راہ صواب ست و عکس رائے اولو الالباب، دارو بگمان خوردن و راہ نادیدہ بی کارواں رفتن۔ امام مرشد محمد غزالی را رحمۃ اللہ علیہ پرسیدند کہ چگونہ رسیدی بدیں منزلت در علوم، گفت بدانکہ ہر چہ ندانستم از پرسیدن آں ننگ نداشتم قطعہ

اُمید عافیت آنگہ بود موافق عقل	کہ نبض را بہ طبیعت شناس بنمائی
بپرس ہر چہ ندانی کہ ذُلِ پرسیدن	دلیلِ راہ تو باشد بعز دانائی

حکمت۔ ہر چہ دانی کہ ہر آئینہ معلوم تو خواہد شد بہ پرسیدنِ آں تعجیل مکن کہ ہیبت سلطنت را زیاں دارد قطعہ

چو لقماں دید، کاندر دستِ داؤد	ہمے آہن بمعجز موم گردد
نہ پرسیدش چہ میسازی؟ کہ دانست	کہ بے پرسیدنش معلوم گردد

قول۔ ہر کہ با بداں نشیند اگرچہ طبیعت ایشاں نگیرد ولیکن بہ طریقِ ایشاں متہم گردد چنانکہ اگر شخصے بخرابات رود بنماز کردن، منسوب گردد بخمر خوردن۔ مثنوی

رقم بر خود بنادانی کشیدی	کہ ناداں را بصحبت برگزیدی
طلب کردم ز دانایاں یکی پند	مرا گفتند، با ناداں مپیوند
کہ گر دانائے دہری، خر بباشی	وگر نادانے ابلہ تر بباشے

حکمت۔ حلم شتر چنانکہ معلوم ست اگر طفلے مہارش گیرد و صد فرسنگ برد گردن از متابعتش بر نہ پیچد، اما اگر درّہ ہولناک پیش آید کہ موجب ہلاک باشد و طفل آنجا بنادانی خواہد رفتن۔ زمام از کفش در گسلاند و دیگر مطاوعت نکند کہ ہنگام درشتی ملاطفت مذموم ست

وگویند دشمن بلاطفت دوست نگردد بلکه طمع دشمنی زیادت کند قطعه-

کسیکه لطف کند با تو خاک پایش باش ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ وگر خلاف کند، در دو چشمش آگن خاک
سخن به لطف و کرم با درشت خوی مگو ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ که زنگ خورده نگردد مگر بسوهان پاک

حکمت- هرکه در پیش سخن دیگران افتد تا مایهٔ فضلش بدانند مایهٔ جهلش شناسند قطعه-

ندهد مرد هوشمند جواب ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ مگر آنگه کزو سوال کنند
گرچه بر حق بود، فراخ سخن ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ حمل دعویش بر محال کنند

انتخاب

از

سفرنامۂ ناصر خسرو

صفت شہر مصر

بر بالائے نہادہ و جانب مشرقے کوہ ست اما نہ بلند، بلکہ سنگہاست و پشتہای سنگیں، و بر کنارۂ شہر مسجد طولون ست و بر سر بلندی، دو دیوار محکم کشیدہ کہ جز دیوار آمد و میافارقین بہ از آں نہ دیدم و آں امیرے از آں عباسیان کردہ است کہ حاکم مصر بودہ ست، و بروزگار حاکم بامر اللہ کہ جد ایں سلطان بود فرزندان ایں طولون بیامدہ اند و ایں مسجد را بسی ہزار دینار مغربی فروختند۔ و بعد از مدتے دیگر، منارہ کہ دریں مسجد ست نفروختہ بہ کندن گرفتند، حاکم فرستاد کہ شما بہ من فروختہ اید چگونہ خراب می کنید۔ گفتند ما منارہ را نفروختہ ایم، پنج ہزار دینار بہ ایشان داد و منارہ ہم بخرید۔ و سلطان ماہ رمضان آنجا نماز کردی در روزہای جمعہ

و شہر مصر از بیم آب بر سر بالائے نہادہ ست و وقتے سنگہائے بزرگ بودہ است ہمہ را بشکستند و ہموار کردند۔ اکنون آنچناں جایہا را عقبہ گویند و چوں از دور شہر مصر نگاہ کنند پندارند کوہیست و خانہا ہست کہ چہاردہ طبقہ از بالای یکدگر ست

و خانہاے ہفت طبقہ۔ و از ثقات شنیدم کہ شخصے بر بام ہفت طبقہ باغچہ کردہ
بود و گوسالہ آنجا بردہ و پروردہ تا بزرگ شدہ بود و آنجا دولابے ساختہ کہ ایں گاؤ
میگردانید و آب از چاہ بر می کشید و برآں بام درختہائے نارنج و ترنج و موز و غیرہ
کشتہ و ہمہ در بار آمدہ و گل و سپرغمہا ہمہ نوع کشتہ و از بازرگانے معتبر شنیدم
کہ بسے سراہاست در مصر کہ در و حجرہ ہاست بہ رسم مستغل یعنے بہ کرایہ دادن، کہ ساحت
آں سی ارش در سی ارش باشد سیصد و پنجاہ تن درآں باشند و بازارہا و کوچہا در آنجا
آنجاست کہ دائما قنادیل سوزد چنانکہ ہیچ روشنائی در آنجا بر زمین نیفتد و رہگذر مردم
باشد۔ و در شہر مصر غیر قاہرہ ہفت جامع ست بہم پیوستہ و بہ ہر دو شہر پانزدہ مسجد
آدینہ ست کہ روزہائے جمعہ در ہر جائے خطبہ و جماعت باشد۔ درمیان بازار
مسجدیست کہ آنرا باب الجوامع گویند و آنرا عمرو عاص ساختہ ست بہ روزگارے کہ
از دست معاویہ امیر مصر بود و آں مسجد بہ چہار صد عمود رخام قائم ست۔

و آں دیوار کہ محراب بروست، سر تا سر تختہائے رخام سپید ست و جمیع قرآن
برآں تختہا بہ خط زیبا نوشتہ و از بیروں بہ چہار حد مسجد، بازارہاست و درہائے مسجد
درآں کشادہ۔ و مدام دراں مدرّساں و مقریان نشستہ و سیاحت گاہ آں شہر بزرگ آں
مسجد ست۔ و ہرگز نباشد کہ درو کمتر از پنج ہزار خلق باشد چہ از طلاب علوم و چہ از
غریباں و چہ از کاتباں کہ چک و قبالہ نویسند و غیر آں۔ و آں مسجد را حاکم از فرزندان
عمرو عاص بخرید کہ نزدیک او رفتہ بودند و گفتند ما محتاجیم و درویش، و مسجد پدر ما کردہ است

اگر سلطان اجازت دهد بکنیم و سنگ و خشت آن بفروشیم۔ پس حاکم صد هزار دینار
به ایشان داد و آن را بخرید و همه اہل مصر را برین گواه کرد و بعد ازاں بسیار عمارات
عجیب درآنجا بکرد و بفرسود از جمله چراغدانے نقرگیں ساختند شانزده پہلو
چنانکه هر پہلوے از و یک ارش و نیم باشد۔ چنانکه دائره چراغدان بیست و چہار
ارش باشد و هفت صد و اند چراغ در وے می افروزند در شبہای عزیزه۔ و گفتند
وزنِ آں بیست و پنج قنطار نقره است۔ هر قنطار صد رطل و هر رطل صد و چہل و چہار درم
نقره است و گویند که چوں این چراغدان ساخته شد به هیچ در دری گنجید از درہای
جامع از بزرگی که بود۔ تا درے فرو گرفتند و آنرا در مسجد بردند و باز در را نشاندند و همیشه
درین مسجد ده تو حصیر رنگیں نیکو بربالاے یکدگر گسترده باشد۔
و هر شب زیاده از صد قندیل افروخته و محکمه قاضی القضاة درین مسجد باشد
و بر جانب شمالی مسجد بازاریست که آنرا سوق القنادیل خوانند در هیچ بلاد چنان
بازارے نشان نمی دهند هر ظرایف که در عالم باشد آنجا یافت میشود و آنجا آلتہا دیدم
که از ذبل ساخته بودند چوں صندوقچه و شانه و دسته کارد و غیره و آنجا بلور سخت
نیکو دیدم و استادان نغز آنرا می تراشیدند و آنرا از مغرب آورده بودند و می گفتند
درین نزدیکے در دریائے قلزم بلورے پدید آمده است که لطیف تر و شفاف تر از
بلور مغرب است و دندانِ فیل دیدم که از زنگبار آورده بودند ازاں بسیار بود که زیادت
از دو ست من بود و یک عدد پوست گاؤ آورده بودند از حبشه که بهچو پوست پلنگ بود

ازاں نعلین سازند۔ واز حبشہ مرغ خانگی آورند کہ نیک بزرگ باشد و نقطہائے سپید بروے، و بر سر کلاہے دارد برشال طاؤس و در مصر عسل بسیار خیزد و شکر ہم۔

روز سیوم دی ماہ قدیم از سال چہار صد و شانزدہ عجم، ایں میوہ ہا و سپر غمہا بیک روز دیدم کہ ذکر میرود و ہمہ تازہ۔ گل سرخ نیلوفر نرگس ترنج نارنج لیمو مرکب سیب یاسمن شاہ سپرغم بہ انار امرود خربوزہ دستنبویہ موز زیتون بلیلہ تر خرمائے تر انگور نیشکر بادنجان کدوئے تر ترب شلغم کرنب باقلائے تر خیار بادرنگ پیاز تر سیر تر جزر چقندر ہر کہ اندیشہ کند کہ ایں انواع میوہ و ریاحین کہ بعضے خریفی ست و بعضے ربیعی و بعضے صیفی و بعضے شتوی چگونہ جمع بودہ باشد ہمانا قبول نکند فاما مرادریں غرضے نہ بودہ و نہ نوشتم الا انچہ دیدم و بعضی کہ شنیدم و نوشتم عہدہ آں برمن نیست، چہ ولایت مصر وسعتے دارد عظیم، ہمہ نوع ہوا ست از سرد سیر و گرم سیر و از ہمہ اطراف ہر چہ باشد بہ شہر آورند و بعضے در بازارہا می فروشند۔ و بہ مصر سفالیہ سازند از ہمہ نوع چناں لطیف و شفاف کہ دست، چوں بر بیروں نہند از اندروں بتواں دید از کاسہ و قدح و طبق و غیرہ، و رنگ کنند آں را چنانکہ رنگ بوقلموں را ماند چنانکہ از ہر جہتی کہ بداری رنگ دیگر نماید۔

و آبگینہ سازند کہ بصفا و پاکی بہ زبرجد ماند و آنرا بوزن فروشند و از بزازی ثقہ شنیدم کہ یک درہم سنگ ریسمان بہ سہ دینار مغربی بخرند کہ سہ دینار و نیم نیشاپوری باشد و بہ نیشاپور پرسیدم کہ ریسمانے کہ از ہمہ نیکوتر باشد چگونہ خرند گفتند

ہر انچہ بے نظیر باشد یک درہم بہ پنج درہم بخرند۔ شہر مصر بر کنار نیل نہادہ است بدرازی
وبسیار کوشکہا ومنظرہا چنانست کہ اگر خواہند آب بہ ریسمان از نیل بردارند اما آب شہر
ہمہ سقایان آورند از نیل بعضے بہ شتر و بعضے بہ دوش، و سبوہا دیدم از برنجی دمشقی
کہ ہر یک سی من آب گرفتے۔ و چنان بود کہ پنداشتے زرین است، یکی مرا حکایت
کرد کہ زنی است کہ پنج ہزار سبو دارد کہ بہ مزد می دہد ہر سبوی، ماہے بہ یک درہم
و چون باز سپارند باید سبو درست باز سپارند۔ و در پیش مصر جزیرہ در میان نیل است
کہ وقتی شہرے کردہ بودند وآن جزیرہ مغربی شہر است۔

و در آنجا مسجد آدینہ است و باغہاست وآن پارہ سنگ بودہ است در میان
رود و این دو شاخ از نیل ہر یک بقدر جیحون تقدیر کردم اما بس نرم و آہستہ میرود۔ و
میان شہر و جزیرہ جسری بستہ است بہ سی و شش پارہ کشتی و بعضی از شہر دیگر سوی
آب نیل است وآن را جزیرہ خوانند۔ وآنجا نیز مسجد آدینہ است اما جسر نیست بہ زورق
و معبر گذرند۔ و در مصر چندان کشتی و زورق باشد کہ بہ بغداد و بصرہ نباشد، اہل بازار مصر
ہر چہ فروشند راست گویند و اگر کسے بہ مشتری دروغ گوید او را بر شترے نشاندہ زنگے
بدست او دہند تا در شہر میگردد۔ و زنگ می جنباند و منادی میکند کہ من خلاف گفتم و
ملامت می بینم و ہر کہ دروغ گوید سزاے او ملامت باشد۔ در بازار آنجا از بقال و عطار و
پیلہ ور، ہر چہ فروشند باردان آن از خود دہند، اگر زجاج باشد و اگر سفال، و اگر کاغذ،
فی الجملہ احتیاج نباشد کہ خریدار باردان بردارد، و روغن چراغ آنجا از تخم ترب و شلغم

می گیرند و آن ازیت حار گویند. و آنجا کنجد اندک باشد و روغنش عزیز و روغن زیتون ارزان بود، و پسته گران تر از بادام است، و مغز بادام ده من از یک دینار نه گذرد، و اہل بازار و دوکانداران بر خران زینے نشینند که آیند و روند از خانه به بازار، و ہر جا بر سر کوچها بسیار خران زینی آراسته داشته باشد. و اگر کسی خواہد بر نشیند و اندک کرایه میدہد و گفتند پنجاه ہزار بہیمۂ زینے باشد که ہر روز زین کرده به کرایه می دہند، و بیرون از لشکریان و سپاہیان بر اسپ نه نشینند یعنی اہل بازار، و روستا، و محترفه، و خواجگان و بسیار خر ابلق دیدم ہمچو اسپ بل لطیف تر۔

و اہل شہر عظیم تونگر بودند، در آنوقت که من آنجا بودم. در سنہ ۴۳۹ھ تسع وثلاثین و اربعمائیه سلطان را پسرے آمد فرمود که مردم خرمی کنند، شہر و بازار بیاراستند چنانکه اگر وصف آن کرده شود ہمانا که بعضے مردم آن را باور نکنند و استوار ندارند که دکانہائے بزازان و صرافان و غیرہم چنان بود که از زر و جواہر و نقد و جنس و جامہائے زربفت و قصب جائی نبود که کسے بنشیند، و ہمه از سلطان ایمن اند که ہیچ کس از عوانان، و غمازان ہیچ نرسید و بر سلطان اعتماد داشتند که بر کسے ظلم نه کند و به مال کسی ہرگز طمع نه کند. و آنجا مالہا دیدم از آن مردم که اگر گویم یا وصف کنم مردم عجم را قبول نه افتد و مال ایشان را حد و حصر نتوانستم کرد. و آن آسایش که آنجا دیدم ہیچ جا ندیدم، و آنجا شخصی ترسا دیدم که از متمولان مصر بود چنانکه گفتند کشتیہا و مال و ملک او قیاس نتوان کرد، غرض آنکه یک سال آب نیل وفا نه کرد و غله گران شد، وزیر سلطان این ترسا را بخواند

وگفت سال نیکو نیست و بر دلِ سلطان جہت رعیت بار ست، تو چند غلہ توانے
بدہی خواہ بہ بہا خواہ بہ قرض ما تر سا گفت۔ بسعادت سلطان و وزیر، من چنداں غلہ
مہیا دارم کہ شش سال نان مصر بدہم۔

دریں وقت لامحالہ چنداں خلق در مصر بود کہ انچہ در نیشا پور بودند خمس ایشاں
بہ جہد بود و ہر کہ مقادیر داند معلوم باشد کہ کسے را چند مال باید کہ تا غلۂ او ایں مقدار
باشد، و چہ ایمن رعیتی و عادل سلطانی بود کہ در ایام ایشاں چنیں حالہا باشد و
چندیں مالہا کہ نہ سلطان بر کسی ظلم و جور کند، و نہ رعیت چیزے پنہاں و پوشیدہ دارد،
و آنجا کاروانسرائے دیدم کہ دار الوزیر مے گفتند، در آنجا قصب فروشند و دیگر ہیچ، و در
اشکوب زیر خیاطاں نشینند و در بالائے رفاں، از قیم آں پرسیدم کہ اجرہ ایں تیم چند است
گفت ہر سال بیست ہزار دینار مغربی بود اما ایں ساعت گوشۂ ازاں خراب شدہ،
عمارت می کنند۔ ہر ماہ یک ہزار دینار حاصل یعنی دوازدہ ہزار دینار سال و گفتند کہ
دریں شہر بزرگ تر ازیں نیست و بہ مقدار ایں دویست خاں باشد۔

صفت خوانِ سلطان

عادت ایشاں چنیں بود کہ سلطان در سالے بہ دو عید خوان نہد، و بار دہد، خواص
و عام را آنکہ خواص باشند در حضرت او باشند و انچہ عوام باشند در دیگر سراہا و مواضع،
و من اگرچہ بسیار شنیدہ بودم ہوس بود کہ بہ رائے العین ببینم، با یکے از دبیراں

سلطان کہ مرا با او صحبت اتفاق افتادہ بود و دوستی پدید آمدہ گفتم من بارگاہ ملوک و
سلاطین عجم دیدہ ام، چوں سلطان محمود غزنوی و پسرش مسعود، ایشان پادشاہان
بزرگ بودند با نعمت و تجمل بسیار، اکنوں میخواہم کہ مجلس امیر المومنین اہم بینم۔ او
با پردہ دار کہ صاحب الستر می گویند بگفت، سلخ رمضان سنہ ۴۴۰ اربعین و اربعمائتہ
کہ مجلس آراستہ بودند تا دیگر روز کہ عید بود و سلطان از نماز بہ آنجا آید و بہ خوان بنشیند
مرا آنجا برد، چوں از در سرای بدر شدم، عمارتہا و صفہ ہا، و ایوان ہا دیدم کہ اگر وصف آں
کنم، کتاب بہ تطویل انجامد، دوازدہ قصر درہم ساختہ ہمہ مربعات کہ در ہر یک کہ میرفتم
از یک دگر نیکو تر بود، و ہر یک بہ مقدار صد ارش در صد ارش، و یکی ازیں جملہ چیزے
بود شصت اندر شصت ارش و تختی بہ تمامت عرض خانہ نہادہ بہ علو چہار گز، از سہ جہت
آں تخت ہمہ از زر بود، شکار گاہ و میدان و غیرہ براں تصویر کردہ و کتابتے بخط پاکیزہ
بر آنجا نوشتہ، و ہمہ فرش و طرح کہ دریں حرم بود ہمہ آں بود کہ دیبائے رومی و بوقلموں
باندازۂ ہر موضعے بافتہ بودند، و دار آفرینی مشبک از زر بر کنارہا نہادہ کہ صفت آں
نتواں کرد و از پس تخت کہ با جانب دیوار است درجات نقرگیں ساختہ و آں تخت خود چناں
بود کہ اگر ایں سر بسر صفت آں باشد سخن مستوفی و کافی نباشد، گفتند پنجاہ ہزار من شکر
راتبہ آں روز باشد کہ سلطان خوان نہد، آرایش خوان را درختی دیدم چوں درخت ترنج
و ہمہ شاخ و برگ و بار آں از شکر ساختہ و اندرا و ہزار صورت و تمثال ساختہ ہمہ از شکر، و
مطبخ سلطان بیروں از قصر است و پنجاہ غلام ہمیشہ در آنجا ملازم باشند۔

وازکوشک اوبہ مطبخ ہست درزیرزمین، وترتیب ایشاں چناں مہیا بود کہ ہر روز چہاردہ شتروار، برف، بہ شرابخانہ سلطان بردندے وازانجا بیشتر اُمرا و خواص را راتبها بودے، واگر مردم شہر جہت رنجوراں طلب سیدندی ہم بدادندی، وہمچنیں ہر مشروب و ادویہ کہ کسے را در شہر بایستے ازحرم بخواستندی بدادندے وہمچنیں روغنہائے دیگر چوں روغن بلسان وغیرہ چنداں کہ اشیای مذکور خواستندی منعی وعذری نہ بودی۔

سیر سلطان

امن و فراغت اہل مصر بداں حد بود کہ دکانہائے بزازان و صرافان و جوہریان را درنہ بستندی، الا دامے بروے کشیدندی، وکس نیارستی بہ چیزی دست بردن، مردے یہودی بود جوہری، کہ سلطان را نزدیک بود واو را مال بسیار بود وہمہ اعتماد جوہر خریدن براو داشتند، روزی لشکریاں دست براین یہودی برداشتند واو را بکشتند، چوں اینکار بکردند از قہر سلطان بترسیدند وبست ہزار سوار برنشستند وبہ میدان آمدند، ولشکر بصحرا بیروں شد خلق شہر ازاں بترسیدند وآں لشکر تا نیمہ روز در میدان ایستادہ بود، خادمی از سرای بیروں آمد، وبر در سرای بایستاد وگفت سلطان می فرماید کہ بطاعت ہستید یانہ؟ ایشاں بیک بار آواز دادند کہ بندگانیم وطاعت دار، اما گناہ کردہ ایم، خادم گفت سلطان میفرماید کہ باز گردید، درحال باز گشتند، وآں جہود مقتول را ابوسعید گفتندی، پسرے داشت وبرادرے، گفتند مال او را خدائے تعالی داند کہ چند ہست وگفتند بربام سرائے

سیصد تغار نفت رگین نہادہ است و در ہر یکی درختی کشتہ چنان است کہ باغی، و ہمہ درختہاے ثمر وحال، برادر او کاغذی نوشتہ بخدمت سلطان فرستاد کہ دو بیست ہزار دینار مغربی خزانہ را خدمت کنم در سر آن وقت، از آنکہ می ترسید سلطان آن کاغذ بیرون فرستاد، تا بر سر جمع بدریدند، گفت کہ شما ایمن باشید و بخانہ خود باز روید، کہ نہ کسی را با شما کار است و نہ ما بمال کسی محتاج، و ایشان را استمالت کرد، از شام تا قیروان کہ من رسیدم در تمامی شہر و روستا ہا ہر مسجد کہ بود ہمہ را اخراجات بر وکیل سلطان بود از روغن چراغ، و حصیر، و بوریا، و زیلو، و مشاہرات، و مواجبات قیمان، و فراشان، و موذنان، و غیرہم۔

و یک سال والی شام نوشتہ بود کہ زیت اندک است اگر فرمان باشد مسجد را زیت حار بدہم، و آن روغن ترب و شلغم باشد، در جواب گفتند تو فرمانبری، نہ وزیری، چیزے کہ بخانہ خدا تعلق داشتہ باشد در آنجا تغییر و تبدیل جائز نیست، و قاضی القضاۃ را ہر ماہ دو ہزار دینار مغربی مشاہرہ بود و ہر قاضی بہ نسبت وی، تا بمال کس طمع نکنند، و بر مردم حیف نبرد، و عادت آنجا چنان بود کہ در اواسط رجب بمثال سلطان در مساجد بخواندندی کہ یا معشر المسلمین موسم حج میرسد، و سبیل سلطان بہ قرار معہود با لشکریان و اسپان و شتر و زاد معتاد است، و در رمضان ہمیں منادی می کردند و از اول ذی القعدہ آغاز خروج کردندے و بموضعی معین فرود آمدندی نیمہ ماہ ذی القعدہ روانہ شدندے،

و ہر روز خرج و علوفۂ این لشکر یکہزار دینار مغربی بودے، بغیر از بیست دینار کہ ہر مردے را مواجب بودی کہ بہ بیست و پنج روز بہ مکہ شدندی، و دہ روز آنجا مقام بودے بہ بیست و

پنج روز تا بمقام رسیدندی۔ دو ماه شصت هزار دینار مغربی علوفهٔ ایشاں بودی، غیر از تعهدات و صلات و مشاهرات و شتر که سقط شدی، پس در سنه ۴۳۹ تسع و ثلاثین و اربعمائه سجل سلطان بر مردم خواندند که امیر المومنین میفرماید که حجاج را امسال مصلحت نیست که سفر حجاز کنند که امسال آنجا قحط و تنگی است و خلق بسیار مرده است این معنی به شفقت مسلمانی میگوییم، و حجاج در توقف ماندند و سلطان جامهٔ کعبه میفرستاد به قرار معهود که هر سال دو نوبت جامهٔ کعبه میفرستادے و ایں سال چوں جامه براه قلزم گسیل کردند من با ایشاں رفتم غره شهر ذی القعده از مصر بیروں شدیم و هشتم ماه به قلزم رسیدیم و از آں جا به کشتی براندیم، به پانزده روز بشهرے رسیدیم که آں را جار می گفتند، و بیست و دوم ماه بود و از انجا به چهار روز به مدینه رسول اللہ صلی اللہ علیه واله وسلم۔

مدینه رسول اللہ صلی اللہ علیه واله وسلم شهرے بر کنار صحرا نهاده و زمین نمناک و شوره است و آب روان است اما اندک، و خرماستان است، و آنجا قبله سوی جنوب افتاده است و مسجد رسول اللہ علیه الصلوات والسلام در پهلوی منبر مسجد است چوں رو بقبله نمایند جانب چپ چنانکه چوں خطیب از منبر ذکر پیغمبر علیه السلام کند و صلوات دهد، روی بجانب راست کند و اشاره به مقبره کند و آنخانه مخمس است۔

و دیوار ها از میان ستونهاے مسجد بر آورده است و پنج ستون در گرفته است و بر سر ایں خانه هیچو حظیره کرده بدار آفریں، تا کسے بد انجا نرود، و دام در کشادی آں کشیده تا مرغ بر آنجا نرود۔ و میان مقبره و منبر هم حظیره ایست از سنگهاے رخام کرده چوں پیشگاهی

وآں را روضہ گویند و گویند آں بستان از بستانہای بہشت ست چہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمودہ ست بین قبری ومنبری روضة من ریاض الجنة و شیعہ گویند آنجا قبر فاطمہ زہرا است علیہا السلام ومسجد را دریست واز شہر بیروں سوی جنوب صحرا یست و گورستانی ست و قبر امیر المومنین حمزہ بن عبد المطلب رضی اللہ عنہ آنجاست۔

وآں موضع را قبور الشہدا گویند، پس ما دو روز بہ مدینہ مقام کردیم وچوں وقت تنگ بود برفتیم، راہ سوی مشرق بود بہ دو منزل از مدینہ کوہ بود و تنگہاے چوں درہ کہ آں را جحفہ می گفتند، وآں میقات مغرب شام و مصر ست، ومیقات آں موضع باشد کہ حج را احرام گیرند، و گویند یک سال حجاج آنجا فرود آمدہ بود خلقی بسیار، ناگاہ سیلے درآمد وایشاں را ہلاک کرد وآں را بدیں سبب جحفہ نام کردند ومیان مکہ و مدینہ صد فرسنگ باشد، اما سنگ ست، وما بہ ہشت روز رفتیم، یکشنبہ ششم ذی الحجہ بہ مکہ رسیدیم بہ باب الصفا فرود آمدیم، وایں سال بہ مکہ قحطے بود، چہار من نان بہ یک دینار نیشاپوری بود، ومجاوران از مکہ میرفتند، واز ہیچ طرف حاج نیامدہ بود روز چہارشنبہ بہ یاری حق سبحانہ تعالیٰ بہ عرفات حج بگذاردیم۔

و دو روز بہ مکہ بودیم، وخلق بسیار از گرسنگی وبیچارگی از حجاز روی بیروں نہادند ہر طرف و دریں نوبت شرح حج و وصف مکہ نمی گویم، تا دیگر نوبت کہ بدیجا رسم، کہ نوبت دیگر ششماہ مجاور بودم وانچہ دیدم بہ شرح بگویم، ومن روی بہ مصر نہادم، چنانکہ نہفتاد وپنج روز

به مصر رسیدم و دریں سال سی و پنج هزار آدمی از حجاز به مصر آمدند، و سلطان همه را جامه
پوشانید و جیره داد تا سال تمام که همه گرسنه و برهنه بودند، تا باز باران آمد، و در زمین
حجاز طعام فراخ شد و باز ایں همه خلق را در خور هر یک جامه پوشانید، و صلاتها داد و سوی
حجاز روانه کرد، و در رجب سنه اربعین و اربعمائة دیگر بار مثال سلطان بر خلق خواندند
که به حجاز قحط است، و رفتن حجاج مصلحت نیست، بر خویشتن ببخشایند و آنچه خدای تعالی
فرموده است بکنند، اندریں سال نیز حاج نرفتند، و وظیفهٔ سلطان را که هر سال به حجاز
فرستادی البته قصور و احتباس نه بودی، و آں جامهٔ کعبه و ازانِ خدم، و حاشیه و امرای مکه
و مدینه، و صلهٔ امیر مکه، و مشاهرهٔ او هر ماه سه هزار دینار، و اسپ، و خلعت بود، به دو وقت
فرستادی، و دریں سال شخصی بود که او را قاضی عبدالله می گفتند و به شام قاضی بود ایں وظیفه
بدست و صحبت او روانه کردند و من با وی برفتم به راه قلزم و ایں نوبت کشتی به جار رسید
پنجم ذی القعده، و حج نزدیک تر درآمده، اشتری به پنج دینار بود، به تعجیل برفتم، هشتم ذی الحجه
به مکه رسیدیم و به یاری حق سبحانه تعالیٰ حج بگذاردیم۔

از مغرب قافلهٔ عظیم آمده بود، و آں سال بدر مدینهٔ شریفه عرب از ایشاں خفارت
خواست به گاه بازگشتن از حج، و میان ایشاں جنگ برخاست، و از مغربیان زیادت از
دو هزار آدمی کشته شد، و بسی به مغرب نشدند، و بدیں حج از مردم خراسان قومی به راه شام
و مصر رفته بودند، و به کشتی به مدینه رسیده، ششم ذی الحجه ایشاں را صد و چهار فرسنگ مانده بود
تا به عرفات رسند، گفته بودند هر که ما را دریں سه روز که مانده است به مکه رساند چنانکه حج دریابیم

ہر یک از ما چہل دینار بدہیم، اعراب بیامدند۔ و چناں کردند کہ بہ دو روز و نیم ایشاں را بعرفات
رسانیدند و زر بستانیدند، و ایشاں ایک یک بر شتران جمازہ بستند و از مدینہ برآمدند، و
بہ عرفات آوردند، دو تن مردہ کہ براں شتر بستہ بودند و چہار تن زندہ بودند اما نیم مردہ، نماز دیگر
کہ ما آنجا بودیم رسیدند، چناں شدہ بود کہ بر پائے نمی توانستند ایستادن و سخن نیز
نمی توانستند گفتن، حکایت کردند کہ در راہ بسی خواہش بدیں اعراب کردیم کہ زر کہ دادہ ایم
شما را باشد، ما را بگذارید کہ بے طاقت شدیم، از ما نشنیدند و ہمچناں براندند فی الجملہ آں
چہار تن حج کردند و براہِ شام باز گشتند، و چوں حج بکردم باز بجانب مصر رفتم کہ کتب
داشتم آنجا و نیت باز آمدن نداشتم، و امیر مدینہ آں سال بہ مصر آمد کہ او را بر سلطان
رسمی بود و ہر سال بوے دادے از آنکہ خویشاوندی از فرزندان حسین بن علی صلوات اللہ
علیہما داشت، من با او در کشتی بودم تا بشہر قلزم، و از آنجا ہم چناں تا بہ مصر شدیم در سنہ
احدی و اربعین و اربعمائۃ کہ بہ مصر بودم خبر آمد کہ ملک حلب عاصی شد از سلطان، و او
چاکرے از آں سلطان بود کہ پدراں از ملوک حلب بودہ، سلطان را خادمے بود کہ
او را عمدۃ الدولہ می گفتند، و ایں خادم امیر مطالبان و عظیم توانگر و مالدار بود، و مطالبی
آناں را گویند کہ در کوہ ہائے مصر طلب گنجہا و دفینہا کنند، و از ہمہ مغرب و دیار مصر و
شام مردم آیند، و ہر کس، در آں کوہہا و سنگسارہائے مصر رنجہا برند، و مالہا صرف کنند
و بسیار آں بودہ باشد کہ دفائن و گنجہا یافتہ باشند و بسیارے را اخراجات افتادہ باشد
و چیزی نیافتہ باشند چہ میگویند کہ دریں مواضع اموال فرعون مدفون بودہ است۔

وچوں آنجا کسے چیزے یابد خمس بہ سلطان دہد و باقی او را باشد، غرض آنکہ سلطان

ایں خادم را بداں ولایت فرستاد و او را عظیم بزرگ گردانید، و ہر اسباب کہ ملوک را باشد

بداد از دہلیز و سراپردہ وغیرہ، وچوں او بہ جلب شد و جنگ کرد آنجا کشتہ شد، اموال او

چنداں بود کہ مدت دو ماہ شد کہ بتدریج از خزانہ او بہ خزانہ سلطان نقل میکردند، از جملہ

سی صد کنیزک داشت اکثر ماہرو، بعضے ازاں بودند کہ ایشاں را در ہمبستری میداشت۔

سلطان فرمود تا ایشاں را مخیر کردند، ہر کہ شوہر میخواست، بشوہری دادند، و آنچہ شوہر

نہ میخواست ہر چہ خاصہ او بود ہیچ تصرف ناکردہ بدو میگذاشتند تا در خانہ خود می باشد

و دیگر ہیچ یک از ایشاں حکمے و جبری نفرمود، چوں او بہ جلب کشتہ شد آں ملک ترسید کہ

سلطان لشکر فرستد، پسر ہفت سالہ را با زن خود و بسیار تحف و ہدایا بحضرت سلطان

فرستاد و برگذشتہ عذرہا خواست، چوں ایشاں بیامدند، قریب دو ماہ بیروں نشستند،

و ایشاں را در شہر نمی گذاشتند، و تحفۂ ایشاں قبول نمی کردند تا ائمہ و قضاۃ شہر ہمہ بشفاعت

بدرگاہ سلطان شدند، و خواہش کردند کہ ایشاں را قبول کردند و باتشریف و خلعت بازگردانیدند

واز جملہ چیزہا اگر کسے خواہد کہ باغی سازد در ہر فصل سال کہ باشد بتواند ساخت ہمچہ

ہر درخت کہ خواہد مدام حاصل تواں کرد و بنشاند خواہ مثمر و محمل خواہ بی ثمر، و کساں باشند

کہ دلاّ لان باشند و از ہر چہ خواہی در حال حاصل کنند، و آں چناں است کہ ایشاں

درختہا در تغار ہا کشتہ باشند، و بر پشت با بہا نہادہ، و بسیار با بہای ایشاں بلغ باشد و

ازاں اکثر پربار باشد از نارنج و ترنج و انار و سیب و بہ و گل و ریاحیں و سپر غمہا و اگر

کسے خواہد حمالاں بروند و آں تغارہا بر چوب بندند ہمچناں با درخت، و بہ ہر جا کہ خواہند نقل کنند، و چنانکہ خواہی آں تغار را در زمین جاے کنند و در آں زمین بنہند و ہر وقت کہ خواہند تغارہا بشکنند و بارہا بیروں آرند و درخت خود خبر دار نباشد، و ایں وضع در ہمہ آفاق جاے دیگر نہ دیدہ ام و نہ شنیدہ و انصاف آنکہ از بس لطیف ست۔

اکنوں شرح بازگشتن خویش بجانب خانہ براہ مکہ حرسہا اللہ تعالیٰ من الآفات از مصر باز گویم۔ در قاہرہ نماز عید بکردم و سہ شنبہ چہار دہم ذی الحجہ سنہ ۴۴۱ احدی و اربعین و اربعمائۃ از مصر در کشتی نشستم و بہ راہ صعید الاعلیٰ روانہ شد۔

و آں روی بجانب جنوب دارد، و ولایتی ست کہ آب نیل از انجا بہ مصر می آید، و ہم از ولایت مصر ست، و فراخی مصر اغلب از انجا، و آنجا بر دو کنارہ نیل بسی شہرہا و روستاہا بود کہ صفت آں کردن بہ تطویل انجامد، تا بشہرے رسیدیم کہ آں اسیوط می گفتند و افیون ازیں شہر خیزد، و آں خشخاش ست کہ تخم او سیاہ باشد چوں بلند شود و پیلہ بندد اورا بشکنند از آں مثل شیرہ بیروں آید، آں را جمع کنند و نگاہ دارند افیون باشد، و تخم ایں خشخاش خرد و چوں زیرہ ست و بدیں اسیوط از صوف گوسفند دستارہا بافند کہ مثل او در عالم نباشد، و صوفہا باریک کہ بہ ولایت عجم ارند و گویند مصری ست، ہمہ ازیں صعید الاعلیٰ باشد، چہ بہ مصر خود صوف نہ بافند، و من بدیں اسیوط فوطۂ دیدم از صوف گوسفند کردہ کہ مثل آں نہ بہ لہاور دیدم و نہ بہ ملتان، و بہ شکل پنداشتے حریر ست، و از انجا بشہرے رسیدیم کہ آں اقوص میگفتند، و آنجا بناہاے عظیم دیدم از سنگہاے کہ ہر کہ آں

به بیند تعجب کند، شارستانی کهنه و از سنگ باروی ساخته، و اکثر عمارتهای آن از سنگهای بزرگ کرده که یکی از آن مقدار بیست هزار من و سی هزار من باشد، و عجب آنکه به ده پانزده فرسنگی آن موضع نه کوهیست و نه سنگ، تا آنها را از کجا و چگونه نقل کرده باشند، از آنجا بشهرے رسیدیم که آنرا اخمیم می گفتند، شهری انبوه و آبادان و مردمی غلبه و حصارے حصین دارد، و نخل و بساتین بسیارست، بیست روز آنجا قیام افتاد، جهت آنکه دو راه بود یکی بیابان بی آب و دیگر دریا۔ ما متردد بودیم تا بکدام راه برویم، عاقبت براه آب برفتیم، به شهرے رسیدیم که آن را اسوان می گفتند، در جانب جنوب این شهر کوهے بود که رود نیل از دهن این کوه بیرون می آید۔ و گفتند کشتی ازین بالاتر نه گذرد که آب از جاهاے تنگ و سنگهاے عظیم فرو می آید، و ازین شهر به چهار فرسنگ راه ولایت نوبه بود و مردم آن زمین همه ترسا باشند، و هر وقت از پیش ملک آن ولایت نزدیک سلطان مصر هدیه ها فرستند و عهد و میثاق کنند که لشکر بدان ولایت نه رود و زیان ایشان نکند۔

و این شهر اسوان عظیم محکم است تا اگر وقتی از ولایت نوبه کسی قصدی کند نه تواند، و مدام آنجا لشکرے باشد۔ به محافظت شهر و ولایت، مقابل شهر در میان رود نیل جزیره ایست چون باغی، و اندران خرمایستان و زیتون و دیگر اشجار و زرع بسیارست، و به دولاب آب دهند و جای با درخت است، و آنجا بیست و یک روز بماندم که بیابانی در پیش بود و دویست فرسنگ تا لب دریا، و موسم آن بود که حجاج بازگشته با شتران آنجا رسیدند و ما انتظار آن میداشتیم که چون آن شترها بازگردد به کرایه گیریم و برویم، و چون به شهر اسوان

بودم آشنائی افتاد با مردی که او را ابو عبداللہ محمد بن فلیج میگفتند، مردی با صلاح و پارسا بود، و از طریق منطق چیزے میدانست، او مرا معاونت کرد در کرایہ گرفتن و ہمراہ باز دیدن کردن و غیر آں، و شترے بہ یک دینار و نیم کرایہ گرفتم و از ایں شہر روانہ شدم پنجم ربیع الاول سنہ ۴۴۲ اثنا و اربعین و اربعمائة۔ راہ سوی مشرق و جنوب بود، چوں ہشت فرسنگ برفتم منزلے بود کہ آنرا ضیفہ می گفتند۔

و آں درہ بود بر صحرا، و بر دو جانب او چوں دو دیوار از کوہ و میانہ او مقدار صد صد ارش کشادگی و دراں کشادگی چاہے کندہ اند کہ آب بسیار بر آمدہ ست، اما نہ آب خوش، و چوں ازیں منزل بگذرند پنج روز بادیہ ست کہ آب نہ باشد، ہر مردے تحیلے آب بر داشت و برفتیم بہ منزلے کہ آنرا حضش می گفتند، کوہی بود سنگین و سوراخ دراں بود کہ آب بیروں می آمد و ہماں جا در کودی می ایستد، آبی خوش و چناں بود کہ مرد او را سوراخ می بایست شد تا از جہت شتر آب بیروں آورند، و ہفتم روز بود کہ شتران آب نخوردہ بودند و نہ علف از آنکہ ہیچ نبود، و در شباں وزی یکبار فرود آمدندی، از آنجا کہ آفتاب گرم شدی تا نماز دیگر، و باقی میرفتند، و ایں منزل جا ہا کہ فرود آیند ہمہ معلوم باشد چہ ہر جائے فرود نتواند آمد کہ چیزے نباشد کہ آتش بر فروزند و بداں جا ہا پشکل شتر یابند کہ بسوزند و چیزے پزند، و آں شتران گوئی می دانستند کہ اگر کاہلی کنند از تشنگی بمیرند، و چناں میرفتند کہ ہیچ بہ راندن کس محتاج نبود، و خود روی دراں بیاباں نہادہ میرفتند تا آنکہ ہیچ اثر راہ و نشان پدید نبود، اروی فرا مشرق کردہ میرفتند، و جای بودے کہ بہ پانزدہ

فرسنگ آب می بود اندک و شور، و جای بودے کہ بسی و چہل فرسنگ ہیچ آب نہ بودی۔

ہشتم ربیع الاول سنہ ۴۴۲ اثنی و اربعین و اربعمائۃ بہ شہر عیذاب رسیدیم، و از اسوان تا عیذاب کہ بہ پانزدہ روز آمدیم بقیاس دویست فرسنگ بود و این شہر عیذاب مسجد آدینہ دارد، و مردے پانصد دراں باشد و تعلق بہ سلطان مصر داشت و باج، گاہی ست کہ از حبشہ و زنگبار و یمن کشتیہا آنجا آید، و از آنجا بر اشتران بارہا بدیں بیاباں کہ ما گذشتیم برند تا اسوان، و از آنجا در کشتی بہ آب نیل بہ مصر برند، و بر دست راست ایں شہر چوں روی بقبلہ کنند کوہی ست و پس آں کوہی بیابانے عظیم و علف خوار بسیار و خلق بسیار اند آنجا، کہ ایشاں ابجاہاں گویند، و ایشاں مردمانے اند کہ ہیچ دین و کیش ندارند، و بہ ہیچ پیغمبر و پیشوا ایمان نیاوردہ اند، از آنکہ از آبادانی دور اند و بیاباں دارند کہ طول آں از ہزار فرسنگ زیادہ باشد، و عرض سیصد فرسنگ و دریں ہمہ بُعد دو شہرک خورد بیش نیست کہ یکی را از آں بحر النعام گویند، و یکی عیذاب، طول ایں بیاباں از مصر ست تا حبشہ و از شمال ست تا جنوب، و عرض از ولایت نوبہ تا دریاے قلزم از مغرب تا مشرق، و ایں قوم بجاہاں دراں بیاباں باشند، مردم بدنہ باشند و دزدی و غارت نہ کنند بہ چہار پاے خود مشغول، و مسلمانان وغیرہ کودکان ایشاں را بدزدند و بہ شہرہاے اسلام برند و بفروشند، و ایں دریاے قلزم خلیجیست کہ محیط بہ ولایت عدن شگافتہ ست و در جانب شمال تا آنجا کہ ایں شہرک قلزم ست باید و ایں دریا را ہر جا کہ شہرے بر کنارش ست بداں شہر باز می خوانند مثلاً جاے

به قلزم باز خوانند و جاے به عیذاب و جاے به بحر النعام، و گفتند درین دریا زیادت از سی صد جزیره باشد و ازاں جزائر کشتیها می آیند، و روغن و کشک می آورند گفتند آنجا گاؤ و گوسپند بسیار دارند، و مردم آنجا گویند مسلمانند، بعضے تعلق به مصر دارند و بعضے به یمن و درین شهرک عیذاب آب چاه و چشمه نباشد الا آب باران، و اگر گاہے آب باران منقطع باشد، آنجا بجاهاں آب آرند و بفروشند، و تا سه ماه که آنجا بودیم یک خیک آب به یک درم خریدیم و بدو درم نیز، از آنکه کشتی روانه نمی شد باد شمال بود، و ما را باد جنوب می بایست، مردم آنجا آنوقت که مرا دیدند گفتند مار خطیبی میکن، با ایشاں مضائقه نکردم و دراں مدت خطابت ایشاں میکردم، تا آنگاه که موسم رسید و کشتیها رو به شمال نهادند و بعد ازاں به جده شدم و گفتند شتر نجیب هیچ جاے چناں نه باشد که دراں بیاباں و از آنجا به مصر و حجاز برند، و درین شهر عیذاب مردے حکایت کرد که بر قول او اعتماد داشتیم، گفت وقتی کشتی ازین شهر سوی حجاز میرفت و شتر می بردند به سوی امیر مکه و من دراں کشتی بودم، اشتری ازاں بمرد، مردم آں را به دریا انداختند، ماهی بحال آں را فرو برد چنانکه پاے شتر قدرے بیروں از دهانش بود، ماهی دیگر آمد و آں ماهی را که شتر فرو برده بود فرو برد که هیچ اثر آں بر وی پدید نه بود، و گفت آں ماهی را قرش می گفتند، و هم درین شهر پوست ماهی دیدم که به خراسان آں را شفق می گویند و گمان بردم به خراسان که آں نوعی سوسمار است تا آنجا بدیدم که ماهی بود و همه پرها که ماهی را باشد داشت وقتی که من به شهر اسوان بودم دوستی را داشتم که نام او ذکر کرده ام در مقدمه و

اورا ابو عبد اللہ محمد بن فلیج مے گفتند، چوں از انجا بہ عیذاب می آمدم نامہ نوشتہ بود
بہ دوستے یا وکیلے کہ اورا بہ شہر عیذاب بود کہ انچہ کہ ناصر خواہد بہ وی دہد، وخطے بستاند تا
وی را محسوب باشد، من چوں سہ ماہ دریں شہر عیذاب بماندم وانچہ داشتم خرچ کردہ شد از
ضرورت آں کاغذ را بداں شخص دادم، او مردی کرد وگفت واللہ او را پیش من چیز
بسیار ست، چہ میخواہی تا بتو دہم، تو بمن خط دہ، من تعجب کردم از نیک مردی آں محمد فلیج
کہ بی سابقہ با من آں ہمہ نیکوئی کرد واگر مردے بیباک بودمی و روا داشتمی، مبلغی مال
ازاں شخص بہ واسطۂ آں کاغذ ستیدمی، غرض من ازاں مرد صد من آرد بستیدم، وآں
مقدار را آنجا عزتے تمام ست، وخطی بداں مقدار بوے دادم، واو آں کاغذ کہ من نوشتہ
بودم بہ اسوان فرستاد، وپیش ازانکہ من از شہر عیذاب بروم جواب آں بہ محمد فلیج باز رسید
کہ انچہ مقدار باشد ہر چند کہ او خواہد وازاں من موجود باشد بدو دہ، واگر ازاں خویش دہی
عوض باتو دہم کہ امیر المومنین علی بن ابی طالب صلوات اللہ علیہ فرمودہ ست
المومن لا یکون محتشما ولا مغتنما واین فصل بداں نوشتم تا خوانندگاں بدانند کہ
مردم را بر مردم اعتماد ست وکرم ہر جاے باشد، وجوانمرداں ہمیشہ بودہ اند و باشند۔
جدہ شہرے بزرگ ست وبارہ حصین دارد برلب دریا ودرو پنج ہزار مردم باشد۔
بر شمال دریا نہادہ ست، وبازارہا نیک دارد، وقبلۂ مسجد آدینہ سوی مشرق ست وبیروں
از شہر ہیچ عمارت نیست الا مسجدی کہ معروف ست بہ مسجد رسول اللہ علیہ الصلوٰۃ
والسلام ودو دروازہ ست شہر را، یکی سوی مشرق کہ رو بہ مکہ دارد، و دیگر سوے مغرب

که روبا دریا دارد، واگر از جده برلب دریا سوی جنوب بروند، به یمن رسند، به شهر صعده
و تا آنجا پنجاه فرسنگ است، واگر سوی شمال روند به شهر جار رسند که از حجاز است
و بدین شهر جده نه درخت است و نه زرع، و هرچه بکار آید از رستا آرند، و از انجا تا مکه دوازده
فرسنگ است، و امیر جده بندهٔ امیر مکه بود و او را تاج المعالی بن ابی الفتوح مے گفتند و
مدینه را هم امیر وے بود، و من نزدیک امیر جده شدم، و با من کرامت کرد، و آں قدر
باجے که به من میرسید از من معاف داشت و نخواست، چنانکه از دروازه مسلم گذر کردم،
خبرے به مکه نوشت که این مردے دانشمند است از وی چیزے نشاید ستیدن، روز
آدینه نماز دیگر از جده برفتم، یکشنبه سلخ جمادی الآخر بدر شهر مکه رسیدیم، و از نواحی حجاز و
یمن خلق بسیار عمره را در مکه حاضر باشد اول رجب و آں موسم عظیم باشد و عید رمضان
همچنین، و بوقت حج بیایند و چون راه ایشان نزدیک و سهل است هر سال سه بار بیایند،

صفت شهر مکه شرفها الله تعالی

شهر مکه اندر میان کوهها نهاده است بلند، و هر جانب که به شهر روند تا به مکه برسند
نتوان دید، و بلندترین کوهے که به مکه نزدیک است کوه ابوقبیس است، و آں چون گنبدے
گرد است، چنانکه اگر از پایے آں تیر بیندازند بر سر رسد، و در مشرقی شهر افتاده است
چنانکه چون در مسجد حرام باشند به دی ماه آفتاب از سر آں برآید، و بر سر آں میلی است
ز سنگ برآورده، گویند ابراهیم علیه السلام برآورده است، و این عرصه که در میان کوه

و شهرست دو تیر پرتاب در دو بیش نیست و مسجد حرام به میانه این فراخنای اندرست،
و گرد بر گرد مسجد حرام شهرست و کوچها و بازارها، و هر کجا رخنه به میان کوه درست دیوار
باره ساخته اند و دروازه بر نهاده، و اندر شهر هیچ درخت نیست مگر بر در مسجد حرام که سوی
مغرب ست که آن را باب ابراهیم خوانند بر سر چاهی درختی چند بلندست و بزرگ شده،
و از مسجد حرام بر جانب مشرق بازاری بزرگ کشیده است، از جنوب سوی شمال، و
بر سر بازار از جانب جنوب کوه ابوقبیس ست، و دامن کوه ابوقبیس صفا است، و آن
چنان ست که دامن کوه را همچون درجات بزرگ کرده اند و سنگها به ترتیب انده که بر آن
آستانها روند و در مکه دو گرمابه ست، فرش آن سنگ سبز که فسان میسازند، چنان
تقدیر کردم که در مکه دو هزار مرد شهری بیش نباشد، باقی قریب پانصد مرد غربا و مجاوران
باشند، در آن وقت خود قحط بود و شانزده من گندم به یک دینار مغربی بود، و مبلغی
از آنجا رفته بودند، و اندر شهر مکه اهل هر شهری را از بلاد خراسان و ماوراءالنهر و عراق و غیره
سراها بوده، اما اکثر آن، خراب بود و ویران، و خلفای بغداد عمارتهای بسیار و بناهای
نیکو کرده اند آنجا، و در آن وقت که ما رسیدیم بعضی از آن خراب شده بود و بعضی ملک
ساخته بودند، آب چاههای مکه همه شور و تلخ باشد چنانکه نتوان خورد،

اما حوضها و مصانع بزرگ بسیار کرده اند که هر یک از آن به مقدار ده هزار دینار برآمده
باشد، و آن وقت به آب باران که از دره ها فرو می آید پر میکرده اند و در آن تاریخ که ما آنجا
بودیم تهی بودند، و یکی که امیر عدن بود و او را پسر شاد دل می گفتند آبی در زیر زمین به مکه

آورده بود، واموال بسیار بران صرف کرده و در عرفات بران کشت و زرع کرده بودند، و آن
آب ابر انجا بسته بودند، و پالیزها ساخته، و الااندکی به مکه می آمد و به شهر نمی رسید، و حوضی ساخته
اند که آن آب در آنجا جمع میشود، وسقایان آنرا برگیرند و بشهر آورند و فروشند، و براه رفته بنیم
فرسنگی چاهی است که آنرا بیر الزاهد گویند و آنجا مسجدی نیکوست، و آب آن چاه خوش است
وسقایان از انجا نیز بیاورند به شهر فروشند، هوای مکه عظیم گرم باشد و آخر بهمن ماه قدیم
خیار و بادرنگ و بادنجان تازه دیدم آنجا، و این نوبت چهارم که به مکه رسیدیم غره رجب
سنه ۴۴۲ اثنی و اربعین و اربعمائة تا بستم ذی الحجه به مکه مجاور بودم، پانزدهم فروردین قدیم
انگور رسیده بود و از روستا به شهر آورده بودند و در بازار می فروختند و اول اردی بهشت
خربوزه فراوان رسیده بود و خود همه میوه ها به زمستان آنجا یافت شود و هرگز خالی نباشد۔

صفت زمین عرب و یمن

چون از مکه بجانب جنوب روند به یک منزل به ولایت یمن رسند و تا لب دریا همه ولایت
یمن است، و زمین یمن و حجاز بهم پیوسته است، هر دو ولایت تازی زبان اند و در اصطلاح
زمین یمن را حمیر گویند، و زمین حجاز را عرب و سه جانب این هر دو زمین دریاست و زمین
چون جزیره ایست، اول جانب شرقی آن دریای بصره است، و غربی دریای قلزم که ذکر
آن در مقدمه رفت که خلیجی است و جانب جنوب دریای محیط است، و طول این جزیره که
یمن و حجاز است از کوفه باشد تا عدن مقدار پانصد فرسنگ از شمال به جنوب۔

و عرض آن کہ از مشرق بہ مغرب ست از عمان ست تا بہ جار مقدار چہار صد فرسنگ باشد، و زمین عرب از کوفہ تا مکہ ست، و زمین حمیر از مکہ تا عدن، و در زمین عرب آبادانی اندک ست و مردمانش بیابانی و صحرانشین اند و خداوند ستور و چہارپایہ و خیمہ، و در زمین حمیر سہ قسم ست، یک قسم را از آں تہامہ گویند، و ایں ساحل دریائے قلزم ست بر جانب مغرب و شہرہا و آبادانی بسیار ست چوں صعدہ و زبید و صنعا وغیرہ، و ایں شہرہا بر صحرا ست و پادشاہ آں بندۂ حبشی بود از آں پسر شادِ دل و دیگر قسم از حمیر کوہی ست کہ آں انجد گویند و اندرو، دیولاخہا و سردسیرہا باشد و جاہائے تنگ و حصارہائے محکم، و سوم قسم از سوئے مشرق ست، و اندراں شہرہائے بسیار ست چوں نجران وغیرہ و بیشہ وغیر آں، و اندراں قسم نواحی بسیار ست و ہر ناحیتی ملکی و رئیس دارد، و آنجا سلطانی و حاکمی مطلق نیست، قوی مردم باشند خود سر و بیشتر دزد و خونی و حرامی، و ایں قسم مقدار دو بیست فرسنگ در صد و پنجاہ بر آید و خلقی بسیار باشد و ہمہ نوع، و قصر غمدان بہ یمن ست بہ شہری کہ آں اصفا گویند و از آں قصر اکنوں بر مثال تلی ماندہ ست در میان شہر۔

و آنجا گویند کہ خداوند ایں قصر پادشاہ ہمہ جہاں بودہ ست، و گویند کہ دراں تل گنجہا و دفینہا بسیار ست و ہیچکس دست براں نیارد بُردن نہ سلطان و نہ رعیت، و عقیق بدیں شہر صنعا کنند، و آں سنگیست کہ از کوہ ببرند و در میان ریگ بر تابہ بہ آتش بریاں کنند، و در میان ریگ بہ آفتابش پرورند و بہ چرخ بپرایند، و من بہ مصر دیدم کہ شمشیرے بہ سوی سلطان آوردہ بودند از یمن کہ دستہ و برچکا او از یک پارۂ عقیق سرخ بود مانند یاقوت۔"

انتخاب

شاہجہان نامہ عبدالحمید لاہوری

گذارش نخستی از عبادات شریفه و عادات منیفه

ایزد کارساز، و داور جهان پرداز، نوع بدیع انسان را بدل دانا، و زبان گویا، از سائر جانداران امتیاز بخشیده- تا بدل هستی آفرینندہ شناخته- فکر مقاصد جلیله دینیه و تدبیر مطالب نبیله دنیویه، که ناگزیر زندگی، و ناگزران پایندگی است نماید- و بزبان شکر منح جسیمه ایزدی و سپاس نعم عظیمه سرمدی گذارده از مطالب دیگر آنچه خواهد به یاران و دوران برساند- اگرچه رواتب عبادات از جمیع افراد انسانی درجناب احدیت مطلوب است اما از ناظمان کثرت که بفزونی آلا و بفراوانی نعما از سائر جهانیان اختصاص یافته اند مطلوب تر- و تا ذات قدسی سمات سلطان روزگار بحلیه طهارت و صلاح آراسته نباشد رقبه دیگران بربقه قبول اوامر و نواهی الهی در نیاید- و دل زمانیان به پیروی شرایع نبوی نه گراید، و ازین جهت سنت سنیه الهی بران جاری است که هرگاه کار دین رو به اندراس نهد، و شعار اسلام رخ بانطماس، بتائید ایزدی یکی از بندگان سعادت اندوز بروی کار آید، تا به آبیاری مساعی جمیله گرد فتور از ساحت اسلام فرونشاند- و بدستیاری دین پروری

و دیانت و رہی اساس شریعت استید گرداند و چوں معابد اسلام رو بہ انہدام نہادہ

بود، و مبانی شریعت رخ بہ انعدام۔ ایزد کارساز ایں بادشاہ اسلام نواز را اورنگ

آراے اقبال گردانید۔ بنیان اسلام را چناں محکم و مرصوص ساخت کہ تا روز نشور گرد فتور

بر دامن دوام نہ نشیند۔ و بدست حوادث روزگار غدار۔ ارکان رفیعہ آں تزلزل نپذیرد۔

ہرچند تفصیل شریف عبادات ایں سلطان پرہیزگار، و کرایم عادات ایں خاقان دیندار،

بیش ازین است کہ خامہ بریدہ زبان از عہدہ نگارش آں برآید۔ یا در تنگناے صفحات

نامہ در آید۔ اما برخی ازاں برسم اختصار نگاشتہ خداوندان بصر را بہ بصیرت رہنموں گردد و

نابینایاں را سرمہ بینائی سرانجام میدہد۔

اوقات شبا روزی آں قدوۂ اصحاب طہارت بہ وضو می گذرد۔ و در غسل واجبی لمحہ

درنگ روا ندارند۔ و در اداے صلوٰۃ و صیام مکتوبہ بنہجی کہ در کتب فقہیہ حنفیہ واقع شدہ،

نہایت اہتمام بکار می دارند، و در لیالی متبرکہ زیادہ بر نصف بطاعت و ادعیہ نیازمندی

درگاہ صمدیت و افاضۂ خیرات و مبرات بسادات و مشایخ و فضلا و صلحا و قضای حاجات

محتاجان می گذارند۔ و در جمیع اوقات و حالات آں قبلۂ رہ رستاں و قدوۂ حق شناساں

روی نیاز بدرگاہ بی نیاز حقیقی و کارساز تحقیقی دارند۔ و در نزاہت بمرتبۂ احتیاط میفرمایند

کہ اگر دست طہارت پیوست بمسوس دیگرے حتی جواہر شب افروز کہ در نفائس دنیا

بہ لطافت و شرافت ضرب المثل است برسد، می شویند۔ و میل خاطر قدسی مآثر بعطریات

روح پرور روح گستر نہ باندازۂ نگارش خامۂ مشک بیز عنبر ریز است، و از اشتیاق

روائح جان پرور بزم بہشت آئین کہ ہمیشہ بانواع عطر و اقسام بخور معطر و مجمر ست، روحانیان تقدس نہاد تجرد نژاد برائے قوت، ذخیرہا برمے دارند، و لباس لطافت اساس آں ملکی ملکات چناں عطر آمود ست، کہ اگر احیاناً بر شارع اتفاق عبور افتد گوئی کاروان خطا و چین در آنجا بار کشادہ یا نافہائے چین و تاتار در رہگذار افتادہ عطر جہانگیری کہ عبارت است از خلاصہ گلاب در زمان آنحضرت اختراع یافتہ و بدیں سبب بایں نام موسوم شدہ، ہمگی عطریات را از اعتبار و مقدار انداختہ ست و جمیع بوہائے خوش را کاسد بازار ساختہ۔ و در جرم بخشی و عذر پذیری آں قبلۂ ارباب بخشش و بخشایش کہ گذارش آں از دفترے جداگانہ باید۔ بایں بیت اکتفا نماید۔

تا بہ بیند عشقبازیہای عفوش بر گناہ ۔۔۔ آب اندر خواب نام توبہ نتواند شنید

وانچہ در اغماض عین از تقصیرات جمعی کہ در اوقات سعادت سمات پادشاہزادگی خصوصاً ایام نیک انجام اقامت دکن در رکاب ظفر نصاب بودند، بروی کار آمدہ۔ اگر بتفصیل آں پردازد، جز آنکہ حمل بر اغراق مدح طرازاں رود، صورتی دیگر ندارد۔ ناگزیر بنگارش مجملی سعادتمندان پند پذیر را در عفو اندوزی و کرم آموزی دستورالعمل تازہ می گذارد۔ جماعت کثیر از نوکران حضرت جنت مکانی بہ تربیت آں خستہ نواز شکستہ پرور بہ ارتقای مدارج علیہ اعتلائے مدارج سنیہ کامیاب صورت و معنی گردیدند۔ و طائفہ عزیزان از ملازمان آں حسنیہ ساز فتوت و مردمی بنوازش ہائے ملکانہ از حضیض خمول باوج رفعت و بلند نامی بر آمدہ، از اعیان دولت گشتند، چوں ہنگام آں شد کہ حقیقت وفائے

این گروه بسبب فطرتِ دون ہمت که از اخلاص خالص فندویا نه چوں گویم که از خرد
مصلحت آمیز بزرگانہ نیز نصیبه نداشتند به محک تجربه رسد، چشم کوتاه بین را از گوناگون
حقوق نوازش و تربیت پوشیدند۔ و خاک بیوفائی بر فرق روزگار نکوهیده بختیه جدائی
گزیدند۔ و آبروے خود را و ہم پیشگاں را بر زمین شرمساری و بی اعتباری ریختہ، از دولت
ہمہ ہمی محروم گردیدند۔ وچوں اورنگ جہانبانی بجلوس سعادت مانوس سدرة المنتهای
آمال و آمانی گردید، چناں جرایم دوراز بخشایش را بذیل اغماض پادشاہانہ پوشیده، باز
به ہماں مناصب عالیه سربلند گردانیدند۔ تا خجالت و انفعال نکشند چنیں تقصیرات
و بلیه را در خلا و ملا یاد نفرمودند۔

از انجا که ہمگی نیت حق طویت مصروف است که جمیع سیاسات بروفق شریعت
غرا به اجرا رسد۔ و تمامی احکام برطبق دین مبین بامضا۔ در مملکتی باین فسحت که سه طرف آں دریاے
شور پیوسته است، تومندی براه مطاولت و مصاولت ناتوانی نشتابد۔ و در ولایتی
باین وسعت که ہر صوبهٔ ازاں، ملک فرمانروائی والاشکوه بوده۔ سرپنجه مظلومی دست ظالمی
برنتابد۔ و اگر یکے بقتل شخصے یا بریدن عضوی بے وجه شرعی پردازد۔ در پیشگاه خلافت و
عدالت جزاے آں بروفق شریعت بتقدیم رسد۔ و اگر احیاناً در یکے از صوبجات شخصی مستحق
عقوبت شود، ناظم آنجاے آنکه بعرض ایستادگاں پایهٔ سریر خلافت رساند، بر سیاست
اقدام ننماید۔ و در اجراے امور سیاستی ارکان دولت را از احاد الناس باز نداشتند
اتفاقاً قاسفاکی سلاطین روم و قزلباش و ازبک و بیباکی ایشان در سیاستهاے گوناگون

مذکور مجلس بهشت آیین میشود، خاطر مهر ناظر جهانیان متاثر میگردد، که آثار کدورت و آشفتگی در پیشانی نورانی ظهور می یابد، بر زبان الهام بیان مکرر گذشته، که ایزد بنده نواز سلاطین را حکم گذار، و سائر بنی نوع را فرمانبردار، ازان گردانیده، که همگی همت ملکانه را بعدالت وسویت که نظام عالم و قوام عالمیان به آن بازبسته است مصروف گرداند۔

و سیاست آنچنان بتقدیم رسانند، که دست ظلم، پیرامون دامن مظلوم نگردد، و بازیردستان در کمال نرم خوئی و شگفته روئی سلوک نمایند۔ و بکندن خار بن ستم و تعدی گلشن جهان را بپیرایند۔ نه آنکه تیغ کین آخته بمختصر زلتے و کمتر تقصیرے خون افراد انسان را که بنیان باشان الهی ست، بریزند۔ و به اندک توهمے و کمتر گمانے با بنی نوع خود که بدایع و دایع ایزدی اند بستیزند۔ هوشیاری و خبرداری از افعال نزدیکان و تجسس و تصفح احوال دوران بدرجهٔ کمال ست تا بدو نیکی که از ملتزمان سعادت حضور و حکام صوبجات و پیشکاران آنها سر بزند مکافات آن بتقدیم رسد، بذل و عطای این خاقان دریا و کان بخشش بزبان خامه گذارش نمودن نارسائی خویشتن بر روی روز افگندن ست۔ آنچه سلاطین والا دستگاه در عمرے انعام کنند درین دولتخانه در هر جشنے بکار میرود چنانچه در جاے خود گذارش یافته و خواهد یافت۔ قطعه

با فراوان سیم و زر خورشید هنگام سخا	یا بدلوے سیم بخشد یا بمیزان زر کشد
شاه را بین باکمال رادمردی سیم و زر	سے نے بپیماید بکیل و نه ترازو بر کشد

حیا و آزرم بحدیست، که در خطاب هیچ یکے از بندگان حرفے که فی الجمله قبحے در کاکتی داشته

باشد، برزبان طہارت نشان نمیرود۔ وبر روے ہیچکس سخنے کہ باعث انفعال و خجالت باشد، چہ جاے ہتک حرمت و خرق عزت، نمی فرماید۔ فرد

حیاے عالم باو است و ین عجب نبود	کہ چشم عالمیان است و چشم جای حیاست

در نگارش طلاقت لسان و فصاحت بیان و حسن تقریر و لطف تحریر آں مجموعہ محاسن و میامن بہ ہمیں بیت اکتفا نماید۔ بیت

جان پاکاں سرشتہ سخنش	بندۂ نو، زمانہ کہنش

ہرگاہ ذکر مقدمہ یا نقل سرگذشتی برزبان جواہر فشاں میرود، مراتب سلاست و جزالت و مدارج براعت و بلاغت چناں رعایت می یابد، کہ دشوار پسندان سخن طراز و دقیقہ شناسان معنی پرداز۔ قلائد فرائد آں را آویزہ گوش حقائق نیوش میگردانند۔ فرد

گر بکار افگند زباں را او	مایہ بخشد ہمہ جہاں را او

اگر کلمات قدسی سمات و عبارات وحی آسای آں منبع مفاخر و کمالات کہ بحضار محفل فیض منزل افادہ میفرمایند، فراہم آیند۔ ہر آئینہ سلاطین عالیقدار، و خواقین والا اقتدار را برای آموختن آداب سلطنت و جہانداری، واندوختن اسباب دولت و فرماں گذاری و وزرای صائب الرائے را در تدبیر ممالک و تنویر مسالک، و عموم برایا را در حسن سلوک بہ ابنای جنس و لطف معیشت با اہل منزل قانونے تازہ بروے کار آید۔

خط زیب نمط آں معدن مکارم و معالی کہ بر خط مہوشاں خطہ دلربائی خط نسخ کشیدہ باشکستگی کمال درستی دارد۔

گر نہ از تنگ مالی ہست ان خط	از چہ خطہاے مقلہ گشت سقط
دست او با قلم چو یار شود	بر معانی سخن سوار شود
خط و معنے وے ز ظلمت و نور	ہست چوں زلف حور بر رخ حور

اکثر اوقات در مہمات ضروریہ بہ پادشہزادہاے کامگار، بخت بیدار، و امرای عالیمقدار، بخط، نوازش نمط، فرمان می نویسند و گاہی بر عنوان منشوری کہ منشیان عطارد آثار بہ نویسندان والا اقتدار نگاشتہ باشند سطرے چند تحریر میفرمایند۔

اگر نیکاں این عصر محمود، و پاکان این دہر مسعود، بوجود بہیہ سود این سلطان حق گذار، دیندار بنازند، جای ہست، و در تمامی اوقات زندگی بسپاس این نعمت والا بپردازند۔ سزاے آں چہ با آنکہ ہمگی مہمات دولت، و معاملات مملکت بنفس اقدس کہ نمودار نفوس قدسیہ ہست می پردازند۔ لمحہ از فرمانبرداری جہاں آفریں، و خبرداری عجزہ و مساکین، غافل نیستند۔ پیشینیان، وجود حق آمود چنیں بادشاہ دادگر مہر آئین و خاقان کرم گستر حق گزیں را بدعاے نیم شبی و آرزوہاے سحری خواستند و بہ آں نرسیدہ بہزاراں حسرت و ناکامی، رخت از یں غمکدہ بر بستند، چنانچہ قدوہ سخن طرازاں افضل الدین خاقانی میگوید رباعی

یک چند ازیں خساں جہاں سیر آید	روشن جانی ز آسماں زیر آید
خاقانی ازیں جنس دریں ہر محوی	بر رہ منشیں کہ کارواں دیر آید

و نیز بطرز دیگرے گذارد۔ رباعی۔

گویند کہ ہر ہزار سال از عالم	آید بوجود اہل وفائے محرم
آمد زپیش و ما نزادہ ز عدم	آید پس ازیں و ما فرو رفتہ بغم

بیان قسمت اوقات قدسی سمات و قدوسی برکات

بجلائل امور یزدانی، و نبائل شیون سلطانی، بہ عنایت بغایت سبحانی، انسان از سائر موجودات بعقل و کاردانی مختص گشتہ، محل تکلیف اوامر و نواہی و مورد بازپرس الہی گردید۔ و چناں مخلوقے کہ امنوذج صنائع غیر متناہی ست، و مرآت اسرار کونی و آلہی ببازی و برائے بازی نیافریدہ اند۔

تو چہ چیزی چہ گوہری چہ کسی	نہ رسیدی بخویش در چہ رسی
عرش کم در بزرگوارے تو	فرش در موکب عمارے تو

بل مقصود کلی و مطلوب اصلی آنست، کہ پرستش آفریدگار بتقدیم رسانند۔ و در معاملات ابنائے جنس سر رشتہ سویت و عدالت در دست داشتہ، در مقام یاری و مددگاری باشند۔ و با اہل منزل در داد و ستد و کارگذاری طریقہ انیقہ حسن سلوک مرعی دارند علی الخصوص فرماں روایاں والا شکوہ کہ بہ فیروزی یزدانی و فر آسمانی از کافہ برایا بخلافت و نیابت الہی امتیاز یافتہ، انتظام عالم و التیام باہم۔ و چہ ہمت بالا گرداینند چہ ناگزیر سلاطین بلند مرتبت آنست، کہ سر پنجہ مظلوم از دست ہیچ ظالم دور دارند۔ و قلبہائے عالمیاں بکرم پروری و دادگستری مسرور۔ و در ترویج دین قویم، و شریعت مستقیم نہایت

اہتمام بکار داشتہ تہی دستاں را بایصال مراد و تونگران را بعنایت و مرحمت شاد گردانند
للّٰہ الحمد کہ قبائے ایں شمائل رضیہ بر قامت زیبائے ایں بادشاہ دیں پناہ چست
ست و افسر ایں خصائل بہیہ بر فرق آسماں سائے ایں خاقان فلک دستگاہ درست
برخی از اوقات میمنت آیات ایں ذات ملکی صفات بعبادات الٰہی، و لختی بہ مہمات
پادشاہی و پارہ بہ استراحت بدن برای ترطیب دماغ و ترویح قوی تا مہمات پادشاہی و حوائج
بندگان الٰہی با نبساط طبیعت و رطوبت دماغ بانصرام رسد، میگذرد۔
وگاہی برای اعتیاد تردد و دشواری و آگہی از احوال ملک و افعال عایا بہ نخچیر میپردازد
و در خور و خواب کہ تا گزیر زندگی و پایندگی ست نہایت اعتدال رعایت میفرمایند و اصلا ببان
فرمانروایان متغلب کہ غرض از پایہ گرامایہ سلطنت جز اندوختن مال و منال کہ سرمایہ وزر و وبال است
امر دیگر ندانند۔ و ہمگی زندگانی گرامی را بہ مستلذات جسمانی، و متعتات نفسانی کہ پیرایہ اثم و نکال است
صرف نمایند، لمحہ بغفلت و بطالت بسر نبرد و خجستہ ساعات شبا روزی چنیں انقسام یافتہ، پیش از
بامداد بدو ساعت نجومی از خواب عبادت انتساب، در آمدہ، بہ وضو می پردازند۔ و در آغاز
صبح صادق سنت موکدہ گذاردہ۔ تا رسیدن ہنگام مستحب صلوٰۃ فرض رو بقبلہ
مرادات در کمال تخشع و استکانت نشستہ، باوراد و ادعیہ مشغول میشوند۔ پس ازاں
فرض را بخلوص نیت و حضور قلب و تعدیل ارکان در نہایت تضرع و ابتہال ادا نمودہ،
بہ وظائف مقررے می پردازند۔ مثنوی

خود نہ دیدند بوسہ گاہے		سال ہیودگاں چو تو شاہے	

بہتریں مایہ اش نسر جد جد	سنت احمد است و فرضِ احد
طاعتِ ایزدی بضاعت را	سنت احمدی شفاعت را

بعد از طلوع آفتاب بدو سہ گھڑی سر مہر افسراز دریچہ کہ آں را بزبان اہل ہندوستان جروکہ درشن گویند برمی آرند۔ جہانیاں سعادت کورنش دریافتہ، کامیاب مطالب صوری و معنوی میگردند۔ اکثر دو گھڑی و گاہے باقتضائے قلت و کثرت مہمات و کمی و فزونی انبساط طبیعت، اکثر یا بیشتر ہم نشینند۔

وغرض از وضع ایں طرز بار کہ حضرت عرش آشیانی انار اللہ برہانہ اختراع فرمودہ اند آنست کہ اکثر بندہا ئے مزاحم و مانع درمیدائے کہ مانند دل و دست کریماں وسیع است پیش از جمیع کارہا بدریافت طلوع آفتاب آسمان آرا و سطوع خورشید گیتی کشا فیض نور و نور فیض دریابند۔ دم گرفتگان و جور کشندگان بی منازعی، دواعی و مقاصد خود را معروض دارند، و متصدیان مہمات عدالت بکنہ معاملہ وارسند۔

در دولتخانہ خاص و عام یا خلوت خانہ کہ بہ غسلخانہ معروف گشتہ، و خدیو زماں آں را بدولتخانہ خاص موسوم ساختہ اند، چنانچہ گذارش می یابد بعرض اقدس رسانند۔ تا بہ نفس نفیس باز پرس فرمودہ فصل معاملات بروفق شریعت غرا نمایند۔ و نیز فیلان مست سرکش آدم کش کہ آوردن آنہا در دولتخانہ خاص و عام باعث مضرت تام است، در ہمیں جا از نظر اقدس بگذرند۔

وجنگ فیل کہ خاصہ بادشاہان ہندوستان است، و درخور تماشائے فرمانروایان

دالاشان، نیز دریں مکان فسیح واقع شود۔ الحق بی چناں میدانی وسیع آویزہ جنیں دو عفریت منظر کوہ پیکر بروے کار نیاید۔ در زیر دست و پای ایں دو بے ستون با چار ستون در اثناے گریز و تعاقب، جہانے دست خوش و پامال گردد۔ بیت

یک جہاں پشہ اگشند برجای		روزگارانہ دو پیل پہلو ساے	

اگرچہ باستانی سلاطین ہندوستان بہ تربیت فیاں کوہ کن صف شکن پرداختہ اند، اما اینچہ از جیاد افراد ایں نوع در کمیت و کیفیت بسان دیگر اشخاص کاملہ سائر انواع دریں عہد دولت بلند مرتبت بہم رسیدہ، در ہیچ زمانے شنیدہ نیامدتا بدیدن چہ رسد۔ گاہے بحکم انبساط طبیعت تا چہار پنج جفت بجنگ می اندازند و فیلان کوہ آسای باد پا را درہمیں سرزمین بر اسپ می دوانند۔ تا در پیکار بر سوار دلیر درآیند و سپاہان افواج قاہرہ و تماشائیان اُمرا درہمیں عرصۂ پہناور، می بنیند۔ وازیں مقام کرامت انتظام بہ جھروکہ دولتخانہ خاص و عام کہ در کمال زینت و صفاست، و بالاے آں براے پناہ آفتاب و باراں، ایوانے از پارچہ برپا میگردد، و زیر آں قالیہا فرش میشود و سہ طرف چوبیں محجرے ست، بطول پنجاہ گز و عرض پانزدہ مشتمل بر سہ دوازدہ تشریف میفرمایند۔ و جہانیاں سعادت کورنش دریافتہ، کامیاب مرادات میگردند، پادشاہ زادہ ہای عالیقدر بر یمین و شمال می ایستند۔ و ہرگاہ حکم میشود می نشینند۔

و اکثر بندہا پشت بہ محجر ورتہ ایوان و برخی کہ بہ نسبت قرب امتیاز دارند، در راست و چپ آں نشیمن معلی باندازہ مرتبت، سعادت قیام می اندوزند۔ و متصدیان مہمات

برابر جهروکه درخور رتبه ایستاده معاملات ملکی و مالی بعرض اقدس میرسانند۔ وملتمسات
منصبداران بوسیلهٔ بخشیان عظام معروض میشود۔ وجمعی به اضافات وخدمات
سربلند می گردند۔ وبرخے که از صوبجات واطراف ممالک به درگاه عرش اشتباه می آیند
به سعادت ملازمت مستعد میشوند۔ وطائفه که به صوبجات وخدمات میگردند، دستوری
می یابند۔ وبذریعه میر آتش ومشرف توپخانه وبخشیان احدیان، برقنداز ان احدیان
از نظر کیمیا اثر مے گذرند۔ وهرکه استحق رعایت دانند، التماس می نمایند۔ ومتصدیان
معاملات سرکار خالصهٔ شریفه از میر سامان ودیوان بیوتات مطالب گوناگون بعرض
اشرف اقدس میرسانند وهرکدام را به بداهت پاسخی که حیرت افزاے وزراے عطارد
آثار وکهنه منشیان کار گذار شود، میفرمایند۔

بوساطت مقربان درگاه، عرائض پادشاهزادهاے عالیمقدار وحکام صوبجات
وفوجداران ودیوان وبخشی ودیگر متصدیان، مهمات آنجا وپیشکشها می گذرد وعرائض
داراے فلک سلطنت وعهدهاے دولت، به نفس نفیس مطالعه میفرمایند۔ وحقیقت
عرائض ودیگر بنده‌ها به وسیلهٔ ارباب تقرب بعرض میرسد وصدر کل ممالک محرر دسته عرائض
صدور جز آنچه قابل عرض نباشد به موقف عرض میرساند واحوال وحوائج اهل استحقاق
را از سادات ومشایخ وفضلا وصلحا معروض میدارد۔ ومقاصد این جماعت به انصرام میرسد
ودر حضور اقدس بهرکدام، درخور استعداد مبلغے نقد عطا میشود ومتصدی جدمت
عرض مکرر یاد داشتهاے مناصب جاگیر ونقدی واقسام معاملات ابواب المال

وارباب التحائل و سائر احکام مطاعه بار دیگر بعرض اشرف میرسانند- وکارگذاران اصطبل و فیلخانه، خیول و فیول برسم معتاد از نظر مقدس میگذرانند-

ضابطه گذشتن معتاد و باز خواست زری که بجهت خوراک دواب از سرکار فیض آثار تن میشود، بر تقدیر زبونی و لاغری این جانداران، از مصنوعات پادشاه دانش و دستگاه حضرت آشیانیست، و متصدیان داغ و تصحیحه تابینان امراکه خیول شان تازه بداغ و تصحیحه رسیده باشد، یا اسپان بنظر کیمیا اثر در می آرند، تا اگر آدم یا اسپ زبون باشد، تابین باشی، بعتاب بادشاهی معاتب گردد، دیگر مساهله روا ندارد- ازینجا پس از چار گهڑی و گاهے پنج بتقاضائے قلت و کثرت حوائج و مهمات بندگان الٰهی بخاسته بدولتخانه خاص رفته، پایه افزاے اورنگ اقبال میگردند- در عهد دولت حضرت عرش آشیانی میان دیوانخانه و مشکوے دولت جاے بود، که آنحضرت دران غسل میکردند، و درانجا بعضے ملتزمان بساط قرب بار می یافتند- و دیوان و بخشی نیز سعادت حضور دریافته، مطالب ضروریه بعرض میرسانیدند، بمرور ایام، این خلوتکده ازان رو که حمام متصل آن اساس می یابد، بنام غسلخانه مشهور گشت، و برسنه خاص و عام مذکور و اکنون بتسمیه اقدس بدولتخانه خاص، زبان زد روزگار است، و درینجا جواب بعضی عرائض ضروریه بخط مبارک می نویسند در جواب بحتی مطالب که بذریعه وکیل یا وزیر یا متصدیان خدمت عرض عرائض صوبه داران بعرض اشرف میرسد، دبیران بلاغت آئین مطابق اینچه بر زبان الهام بیان جاری شود- فرامین نافذ مضامین قلمی می نمایند

وبعد از نگارش بشرف مطالعۂ خدیو دوربین احتیاط گزین میرسد اگر غلطی در عبارت
یا سہو ونسیانے در مطالب رفته باشد، اصلاح میفرمایند، و از پادشاهزاده ہائے کامگار
ہر که صاحب رساله باشد رساله خود در ظهر فرمان اطاعت عنوان نوشته بمهر خود میرسانند
و پائین رساله۔ دیوان۔ معرفت خود مینویسد۔ بعد ازاں، فرامین قدر آئین بحرم
محترم میرود، تا به مهر اشرف اوزک که نزد حضرت مهد علیاً ممتاز الزمانے ست، مزین
گردد۔ و درین خلوتکده، دیوانیان عظام مهمات خالصۂ شریفه وتنخواه ارباب مناصب
معروض داشته، بانصرام میرسانند، ونیز صدر کل حوائج اصحاب استحقاق۔ به عرض
اقدس میرسانند۔ وخدیو خدا آگاه جمعی را زمین و مبلغی را نقد و برخی را یومیه در خور استعداد
مرحمت نموده، کامیاب می گردانند، وبختی را مبالغ از خزائن زر وزن وتصدق در
دامن مراد ریخته از احتیاج برمی آرند۔ وبعضے از اوقات بدین کارنامهای صنعت
گران سحر طراز جادو پرداز از مرصع کار و میناکار وغیره می پردازند۔ و داروغهائے
کارگاه عمارت خاصه۔ باتفاق معماران شگرف کارنادره آثار طرح عمارت بنظر اصلاح
از درمی آرند۔ وچوں خاطر خورشید مآثر را بابنیهٔ رفیعه واکنهٔ منیعه که روزگار در از بحکم
ان آثارنا تدل علینا از علو همت وسمو دولت خداوندیش به زبان بی زبانی درگفتار
اند، واعصار دیر باز از آبادگیری وزینت گستری ونزاهت پروری نامش یادگار۔
توجه تام ست اکثر منازل را بنفس نفیس طرح میفرمایند، و در انچه معماران چابک دست
بفکر در از طرح کشیده باشند، تصرفات بجا و بازخواستهای زیبا می کنند، و بر طرح مقرره

رکن رکین دولت صاعد حصین سلطنت یمین الدولہ آصف خاں شروح قدسی احکام بر می نگارد۔ تا دستاویز متصدیان عمارت و معماران باشد۔ دریں عہد آسایش مہد کارِ عمارت بجاے رسیدہ کہ حیرت افزاے جہاں نوردان و شوار پسند و مہندسان جہاں دوکانِ این صنعت بی مانندست "

تفصیل آں در محالش نگاشتہ، نامہ را رنگ آمیز و خامہ را نقش انگیز خواہد گردانید

وگاہے جانوران شکاری از پرندہ و درندہ منظر والا در می آرند، و گاہے بہ تماشاے اسپان پری منظر کوہ پیکر، باد سیر آتش سار، برق نہاد، براق نژاد، کہ رائضان چابک سوار در صحن دولتخانہ خاص ہیگردانند، می پردازند۔

و چار پنج گھڑی روز بایں مشاغل بسر میرود و خدیو زماں در بازپرس جراحتگان دل شکستہ باآنکہ مردم داناے معاملہ فہم خدا ترس رابشان الاشان قضا و عدالت و دارو غگی آں نصب فرمودہ اند، روز چہار شنبہ بی تکلف از جھروکہ درشن بر خاستہ دولتخانہ خاص را رشک بہشت بریں می گردانند۔ و دراں روز سعدلت اندوز جمیع متصدیان عدالت و ارباب فتوی و چندی از فضلاے دیندار و یانت کار و برخے از امرا کہ ہمیشہ ملتزم بارگاہ حضور اند، باریابی یابند۔ و متکفلان عدالت یک بیک از داد خواہاں را بنظر اقدس در آوردہ، مدعا بعرض اشرف میرسانند، و خاقان مظلوم نواز ظالم گداز بشگفتہ روئی و نرم خوئی کیفیت و قصہ استفسار فرمودہ، بر وفق فتوے علما حکم مے نمایند۔

واگر سیاستے باید کرد بہ رخصت شارع، بتقدیم میرسد۔ و دربارۂ داد پژوہاں اطراف واکناف کہ فصل مدعیات آنہا جز درہماں سرزمین صورت پذیر نباشد، مثل شیر والا بناظمان آنجا صادر میگردد، کہ بہ دوربینی وحق گزینی صدق از کذب بازدانستہ ستم را تدارک نمایند۔ وستم دیدہ را بداد رسانند۔ والا مستخلصین اندر گاہ عدل وانصاف تا دار الخلافت اکبرآباد کہ محط رایات جلال است بفرستند، واز مشاغل دولتخانہ خاص فراغ یافتہ بہ شاہ برج کہ دربلندی بہ سدرۃ المنتہیٰ ہم آغوش است، و در استواری بہ سدِ سکندر ہم دوش، تشریف میفرمایند۔ درین بیت الشرف غیر بادشاہزادہاے کامگار بخت بیدار وچندی از ملتزمان بساط قرب ہیچ یکے بی دستوری راہ ندارد حتی خدمتگاران کہ اینان نیز بے طلب درنمی آیند وبہ آں خدمت قیام دارند، توقف می کنند۔ وبعضے اُمور پادشاہی کہ بروے روز افتادن آں صلاح دولت نیست، ومضامین فرامین قضا آئین کہ بہ اُمراے دُوردست باید نوشت، واظہار آں مصالح ملکی بر نتابد، با وزیر درمیان می آرند۔ وانچہ از مطالب ضروریہ خالصہ وطلب وتنخواہ ارباب مناصب دولتخانہ خاص بعرض نرسیدہ باشد، وزیر درینجا معروض داشتہ، بانجام میرساند۔ ودرین رفعت کدۂ دولت دو سہ گہڑی می نشینند۔ وگاہی کہ مقاصد بیشتر باشد، بیشتر ونزدیک بہ نیمروز شکوئے اقبال را بقدوم میمنت لزوم رشک افزاے مینو میگردانند۔ وہمیں کہ وقت نماز ظہر میرسد، بہ نماز واداپرداختہ، طعام تناول میفرمایند، وتا معاملات بہ ترطیب دماغ وانبساط خاطر تقدیم رسد، ساعتی بروفق سنت سُنیہ نبویہ علیہ کما یلیق الصلوٰۃ

والتحیۃ بہ قیلولہ می پردازند۔

ودر حرم محترم نیز بخلاف دیگر دولتمندان غفلت پیشہ، بہ مستلذات جسمانی ومنعمات نفسانی نہ پرداختہ، بہ اقتضاے حوائج محتاجاں اشتغال می نمایند۔ وعفت مآب عصمت احتجاب ستی النساء خانم کہ از مزاجدانی وشیوا زبانی وحسن خدمت ولطف ادب در خدمت ملکہ روزگار حضرت مہد علیا بہ مہم سازی ومعاملہ پردازی سعادت اندوز است، ہموارہ مطالب درماندگاں ومقاصد افتادگاں بعرض آں ابہت قباب خورشید نقاب میرساند۔

وآں بانوے حریم اقبال بہ خدیو خداپرست معروض میدارند۔ وجہانے کامیاب مرادات میگردد۔ بہ مستورات پراگندہ اوقات فراخور حال، از زمین وروزیانہ وزر نقد مرحمت میشود، وبرخے دوشیزگاں راکہ از بیکسی وبے چیزی اسباب عروسی سرانجام نہ پذیرد، از حلی وحلل ونقود ودیگر انچہ ناگزیر ایں کار است، درخور اصالت وحالت جہاز عنایت میشود، وبہ ہمسران آنہا نکاح انعقاد می یابد۔ وہر روز در محل اقدس از زر وزیور ومبالغ گرانمند بایں عنوان بخرج میرود، وپس از نماز عصر گاہے بہ جہروکہ دولتخانہ خاص وعام بر می آیند وبندگان سعادتمند بہ دولت کورنش میرسند۔ وباندازہ وقت مہمات رواے می یابد۔ وکشکچیان کہ بہ ہندوستانی زبان، چوکیداران گویند، تسلیم توجہی کنند

وہموارہ بہ موافقت سعادت، نماز شام را در دولتخانہ خاص بجماعت ادا میفرمایند وبعد از نماز دراں نشیمن فردوس آئین کہ از فزونی کافوری شموع مرصع لگن فروغ آگین است، قریب چار پنج گھڑی بہ نظم مہمات سلطنت اشتغال می نمایند۔ وگاہی در بیل

مکان نزاہت نشان باستماع اقسام نغمات گوینده و سازنده توجه می فرمایند۔ مہارت پادشاه دانش دستگاه دریں صناعت بی مانند، که لذیذ ترین مستلذات و دقیق ترین معقولات ست خصوصاً نغمهٔ ہندوستانی بمرتبه ایست که زیاده براں متصور نیست، برہمگناں پیداست، که حسن صورت خصوصاً اگر تشکیف بکیفیت نغمه شود، در دلربائی وخاطر کشائی اثرے عظیم ست چنانچه در اطفال بے تمیز مشاہد و معائن ست لہذا ہیچ امتے از امم بی موسیقی نیست حتی سکان شوامخ جبال و قطان براری و قفار و آنچه از وسعت دستگاه و فزونی اداہاے نازک و فراوانی معانی رنگین و مضامین دلنشین و گذارش مراتب ناز و نیاز در نغمهٔ ہندوستان ست، در دیگر نغمات عشری از اعشار و یکی از ہزار نیست، و بالجمله حسن نغمهٔ ہندوستان چوں نغمهٔ حسن ہند عالمگیر ست، و نغمه شناسان و حسن پرستان ہر دیار مر او را اسیر۔ نظم

گوش، چشمے شود چو آرد رنگ		چشم، گوشے شود چو ساز و چنگ	

و بسا از صوفیان صافی دل و ریاضت منداں پیوند گسل در محفل فیض منزل سماع و تواجد جاں بجاناں آسانی سپرده اند۔ و ودیعت حیات را شگفته پیشانی تفصیل آں از بسیاری شهرت محتاج نگارش نیست، و بعد فراغ ازیں امور نماز عشا را ادا نموده از دولتخانه خاص به شاه برج تشریف می فرمایند۔ و اگر کارے در دولتخانه خاص سر انجام نیافته باشد وزیر کل و بخشیاں را طلب فرموده بانجام می رسانند۔

و از ہوشیاری و جد کاری، کار امروز بفردا نینداخته، بل کار فردا امروز ساخته،

بشکوی دولت تشریف می برند، و دو سه گهڑی در آنجا به استماع نغمه فرح بخش خاطر مقدس گشته، با دلِ بیدار و خرد ہشیار سر دانش پرور، بر بالین خواب می نہند و تا بہ نوشیدن خواب در شوند مجلسیان شیوا بیان در پس پرده کتب سیر و تواریخ مبین احوال انبیأ و اولیأ و وقائع سلاطین سابقه و حوادث خواقین سالفه که سعادتمندان پند پذیر را تذکرهٔ بیداریست، و بیدار بختان روشن ضمیر را تبصرهٔ ہوشیاری خصوصاً ظفر نامه که در آن آثار فرمانروائی و جہان کشائی حضرت صاحبقرانی گذارش یافته و واقعات بابری میخوانند و ہمگی اوقات، خواب عبادت انتساب قریب به دو پہر ست، اکثرے سیفرمایند که اوقاتے که به دادگستری و خلق پروری و انجام مہام جہانیان و قضائے حوائج محتاجان و اندوختن اسباب رضای الٰہی و اداے حق نعمت پادشاہی بسر تواں برد حیف باشد که بسان کوتاه بینانِ ناسپاس، و تن پروران حق ناشناس بخواب غفلت مصروف گردانیده شود۔،،

انتخاب

نامهٔ خسروان

بستیمین انوشیروان

تازیان کسری و فرنگیان کسروی مینامند۔ و بلندی پایهٔ وے رابیش از امید آنند همه داستان سرایان فرنگ این شهریار را بسیار ستوده، و بر بزرگواری او سخنها گفته اند یکے از فرنگیان پس از ستایش بسیار چنین نگاشته، که مانمی توانیم، بنویسیم تا بچه پایهٔ نوشیروان دادگر۔ و آزادی خواه و برادر جو بود۔ گویند در دم مرگ قباد به اندرز نوشیروان گفت، ای فرزند ترا نیک بخت بینم ازین که همه رفتارهاے شائسته در تو هست و بسیار دل گرانم ازینکه با مردمان سخت فرمان روائی می کنی۔ و این راهم میخواهم که برای خواهش دیگران از اندیشهٔ خود بگذری۔

و خواهش من اینست، که دربارهٔ همسران خویش اندیشهٔ نیکو نماے زیرا که بدگمانی بیشتر هنگام راه راست کج و کارهای نیکورانی گذارد پیش رود۔ بگفتهٔ قباد پس از مرگ وی بزرگ مغاں، نوشیرواں را به پادشاهی خواند۔ وی را پاسخ گفت که من این کار نمیتوانم کرد۔ ازانکه بیشتر مردمان ناشائسته کارگذارند و بیاید با بسیاری از خانه زادها بدی کرد۔ و این اندیشهٔ نه در گوهر و در سرشت

من ہست سرانجام بزرگان باگفتگوی بسیار ناچارش کردند، تا زیر بار پادشاہی رفت پس بہ ہر کشوری بہ پنہان و آشکارا یکبار روانہ ساخت، یکی برای این کہ دادگری و بیدادگری فرمانفرمایان را ہویدا نماید دیگر اینکہ ہر جا دانشوری ہست برائے کنکاش کشورداری بدرگاہ آرند۔ بامداد، بزرگمہر و دیگر دانشوران را بخواند و گفت، کار بزرگے بگردن گرفتم، و از شما درین کار، یاری میخواہم بگوئید، چکنم کہ آسایش خویش و زیردستان در وباشد۔

ہر یکے سخنے راندند، سرانجام، بزرگمہر گفت، بدوازدہ گفتار نیکو انچہ خواہش پادشاہ ہست، برائے دادگستری بانجام خواہیم رسانید نخستین خودداری از مہرورزی و خشم و خودخواہی۔ دوم راستگوئی و درست رفتاری بمردمان، و نگاہداشتن بہا پیمانہائے خود، و پائداری در آئین ہائے کہ می گذرد۔ سوم۔ خوشنود کردن مردمان خردمند، و بکار بردن اندرز ہائے ایشان در ہمہ کارہا۔ چہارم۔ گرامی داشتن خردمندان و خانوادہائے بزرگ، و نویسندگان ہر یکے اینچنانچہ پایہ آنہاست۔ پنجم۔ برائے دادگری و بیدادگری مردمان ترازو بنہ، و خود نگہبان آنہا باش و ہر یکے ا بکار نیک شان باید بہ سزا رساں۔ ششم۔ در کار زندانیاں کوشش نما، گناہگاراں را بہ سزا رساں، و کسانیکہ شائستہ بخشش اند آزاد فرما۔ ہفتم۔ یاری کن، بازرگانان را کہ مایہ آبادانے کشور اند۔ ہشتم۔ زیردستاں را باندازہ گناہ ایشاں باز خواست نما۔ باید کسے باندازہ پایہ او رفتار فرما۔ نہم۔ دل خوش نما لشکریان و آن کسانیکہ برائے جنگ در کاراند۔ دہم گرامی دار، فرزندان و خانوادہ و نزدیکان آنہا را۔ وانچہ در بایست دارند برائے ایشاں آمادہ ساز۔

یازدہمیں گفتگو لشنید، در نہانی باکسانیکہ از کار کشور آگاہ اند۔ دوازدہمیں ہمیشہ نگران باشید، در کار دستوراں وچاکران وگماشتگانِ خود۔ پس نوشیرواں ایں گفتارہا را بہ آبِ زر نوشت وہمیشہ می گفت، کہ اینہا بیخ دانش فرمان فرمائیست، پس ازاں بخ رگ را بر دیگر دستوراں برتری داد، و ویرا دستور بزرگ ونگہبان کشور فرمود۔ نخستین کاریکہ آں بادشاہ کرد، ایں بود، کہ چندے مزدک ومزدکیان را بنواخت۔ وپس ازاں بگماشتگان خود کہ در ہر کشورے فرماں روائی داشتند، نوشت و روزی راپیماں نہاد کہ ہر چہ از مزدکیاں یابند، از پاے درآرند۔ خود نیز در ہماں روز مزدک ومزدکیان کہ در پاےِ تخت بہ نگاہ داشتند، بہ میہمانی خوست، در باغی نزدیک سراے پادشاہی چاہہا کندہ بخوان سالاران فرمود، کہ ایشاں را گروہ گروہ در باغ بہ بہانہ خوراک سرنگوں کنند۔ چنانچہ گویند، دریک روز انہ مزدکیاں ہشتاد ہزار کس بکشتند۔ نوشیرواں از بیم کہ مبادا ہمہ مرداں کشتہ شوند، بہ بازماندگان آنہا بخشید، و خواستہ مرداں کہ در نزد آناں بود گرفتہ بخداوندان نخستین آنہا داد، واگر کسے از آنہا بجا نماندہ بود، بر بنیاد سراہای کہ از بیداد مزدکیان ویران گشتہ، بکار بردند۔

پس ازیں چنیں آسایشِ کشور لشکر بہ کابل وآں سوے رود آمویہ کشید، وگروہ ہبا تلہ را در زیر فرمان آورد۔ چوں روزگارے نوشیرواں بکار آبادی کشور پرداخت، فرماں فرمائے ترکانِ بخارا و فرغانہ کہ بدست ایرانیاں بود بجنگ آورد۔

نوشیرواں پسر خود ہرمز را بکارزار ترکاں فرستاد۔ آں پادشاہ کشورہای

گرفته را واگذاشته از بیم ایرانیان با لشکریانش بکشورهای دور دست خویش گریخت
بفرستاده و پیشکیش آشتی بران شد که تا فرغانه - ایرانیان را باشد - و در همان روزگار
نیز لشکرهام آوران به فرمان پادشاه روم بکشور تازیان که فروتنی به نوشیروان میکردند
لشکر کشید - برخی از انهارا کشته شتر و اسپ و خواستهاے بسیار برداشته بازگشت نمودند
فرمان فرماے آنجا نوشیروان را ازین کار آگاه کرد، شهنشاه را چون با شهریار روم آشتی
بود، باو نوشت، که سردار لشکر خود را گوشمالی دهد، انچه از خواسته تازیان برده اند باز پس
دهند و براے خون مردمان و ویرانی کشور از زر و سیم به آئین تاوان نیز به آنها ارزانی
دارند - شهریار روم نامه نوشیروان را بهیچ نشمرد - این رفتار ناشائسته پادشاه ایران را
بران داشت، که بزودی با لشکر بخاک رومیان که در همسائیگی بود، خود را رسانید - برخے
از شهرهاے آنها را بچنگ آورد، گویند هنگامے که انطاکیه را گرفت، آفت نیکوی آن
شهر پسندوی افتاد - فرمان داد نزدیکی مدائن مانند آن شهرے ساختند و رومیه اش
نام کرد - چنان این دو شهر بیک دیگر مانند بود، که در هنگامی که مردم انطاکیه را دران
سرزمین آورد، آن گروه بدم دروازه که رسیدند، بی رهنماے راه خانه خویش پیش گرفته
میرفتند - گویند چیزے که شهر نو کم داشت درختے بود، که در انطاکیه پیش خانه گازرے
بود - پادشاه روم پس ازین زبردستی نوشیروان - پیکها با پیشکشهاے شائسته فرستاده
خواهش آشتی نمود - شاهنشاه بدین پیمان پذیرفته، که زر و سیم بسیاری به پاداش بزه دهند
تا ویرانی هاے تازیان به آن زر و سیم آباد شود - و انچه لشکریان پارس از رومیان گرفته

ایرانیاں را باشد۔ و درانجا دختر نیک وی از شاہزادگان کہ آئین عیسے داشت، بزنی گرفت و پسری آورد نوشزادش نام نہاد۔ پسر بہ کیش مادر گرویدہ ہر چند نوشیرواں درخواست کرد کہ ازاں کیش باز گردد، پسر نہ پذیرفت او را در کاخے کرد۔ راہ آمد و شد براو بست، پس از چندے روے بہ ہام آوران نہاد، دراں رنجور شد، پسر گمان برد، کہ روزگار پدر بسر آمدہ ازاں کاخ بیروں شدہ، گروہے انبوہ بویژہ ترسایان را گرد آورد، و زر بسیاری بخشش کرد۔ فرماں فرمایان خوزستان و پارس را در زنداں گذاشت، و زندانیاں را آزادی بخشید۔

نوشیرواں پس از شنیدن بہ رام برزیں پیشکار خود نوشت، کہ نوشزاد اگر از کردہ خود پشیمان شود، و بکاخے کہ اندر بود، برگردد، و شورش کنندگان را گناہ بخشیدہ خواہد شد و گرنہ آہنگ او کن اگر در کار زار بجنگ آید رنجے باو مرساں، مانند پیش در کاخی کہ بود نگاہ دارش۔ رام برزیں بفرمان پادشاہ روے بہ نوشزاد کرد۔ دراں کار زار شاہزادہ بہ تیرازپاے درآمد۔ و گرویدگانش پراگندہ شدند۔ سردار ببالین وی آمدہ ازو پرسید کہ آرزویش چیست، گفت، پس از مرگ پیکرش بہ مادر دہند، تا مانند ترسایان بخاکش سپارد، پس از برگشتن نوشیرواں بیشتر گنج کاوے بیدادگری پردستاں میکرد و مایہ ایں کار گویند آں شد، کہ روزے موبد موبدان را گفت، کہ از سوی ترکستان شغال بسیارے می بینم، کہ بہ ایران می آید۔ در پاسخ شاہ گفت، کہ جانوران مردار خوار در کشورے آیند کہ از بیداد مردمش می میرند۔ ایں سخن شاہ را براں داشت، کہ روز بروز

بیخ ستمگاران برکند. چنانچه در انجمنها هنوز گفتگوے دادگری اوست. باجے که از زیردستان میگرفتند، بسیارے از آنها ببخشید. کسانیکه سال شان کم از بیست و بیش از پنجاه بود بجاکری نمیگرفت. زیردستان را در هنگام تنگی تخم و گاو میداد. لشکریان را در هنگام چاکری باندازهٔ کوشش شان بخشش میفرمود. به همین رفتار پسندیده کشور خویش را چنان بزرگ کرد، که گویند همین کشورش تا دریاے اٹذران ختا و به هندوستان فرود مصر و دریاے سرخ باختر فرات. و در آئین پیمبران دین روزگار روے بجهان آمد. و فرمود زائیده شدم در روزگار خسرو دادگر. و این نازش بر بزرگی این شهریار گواهی بزرگست. گویند در بارگاه او چار تخت زر میگذاشتند. برای بزرگ و فرمانروائے روم. و خاقان چین. و پادشاه خوارزم.

از سخنان نوشیروان است، پادشاهی با لشکر است. و لشکر باندوخته. و اندوخته به باج، و باج، از آبادانی، و آبادانی، از دادگری است. نیز گوید، روز باد، خواب نیکو است روز باران باده نوشی، و روز ابر گرمابه. و روز آفتاب، به کارهاے بایستنی پرداختن فرومایگان چون برتری یابند، ستم بر بزرگزادگان کنند، و فرمود، بدخمه اش نوشتند. هر چه در پیش فرستادیم، ما را بکار است. و نزد کسی است، که در پادشاهش او توانائی دارد. و تا من زنده بودم، خداداند که همه بندگانش از من بهره در بودند. اکنون که هنگام مرگ و تنگدستی از روزگار است، این سخنان برین دیوار نوشتم. تا اگر کسے بدخمهٔ من آید، این اندرزها بخواند. پس از من هم از گفتهاے من بهره برد. و این سخنان پای مرد آنکس است۔

ومیفرماید تا روز و شب آینده و رونده ست از گردش کارها در شگفت مشو. و گفت

چرا مردم پشیمانی خورند از چیزے که یک بار پشیمانی خورده باشند۔ و نیز فرموده، چرا آسوده خسپد

کسے که با پادشاه آشنائی دارد۔ و گفت، زنده نشمرد خویش را کسے که زندگانی بکام او

نباشد۔ دشمن خونش شمار کسے راکه جوانمردی خود در آزار مردماں داند۔ و دوست مپسندار

کسے راکه دشمنِ دوستانِ تو باشد۔ و با مردم بے ہنر دوستی مکن، که بے ہنر دوستی و دشمنی را

نشاید۔ بپرہیز از نادانے که خویش را دانا شمرد۔ و فرمود، داد از خویشتن بده، تا از داوری

بے نیاز باشی۔ راست گو اگرچه تلخ باشد۔

دیگر گفت، اگر خواہی راز تو دشمن نداند، پیش دوست مگو۔ و میفرماید خورده بین بزرگ

زیان ست، مردمان بی مایه را زنده نشمرید۔ اگر خواہی که بے رنج توانگر باشی، پسند کار باش

هم او فرماید۔ مرگ بهتر از نیاز به همسران خویش۔ و بگرسنگی مردن به، که بنانِ فرومایگان سیر

شدن۔ هر اندیشه که بتو رسد بر سست پیمانان، استوار مباش۔ و بر استواران سستی منماید۔ بگو

بجو شیان کم از خود نیاز مند بودن رنجیست بزرگ۔ چنانچه در آب مردن بهتر است که از کشتیبانان

زنهار خواستن۔

و گناهگار فروتن، به از نیکوکار سرکش، نادان ست کسی که از کهتری بمهتری رسیده

باشد، و پرا به همان چشم کهتری بیند، و بشیر می ازاں بتر نبود کسی کی چیزے نداند بجو د بندد۔ و فرفته

کسے ست که بافته بنا بافته دهد، و فرومایه کسی ست که مردماں ابرو خواهشے افتد، و او را توانائی

بر آوردن آن باشد و نکند۔ میفرماید، هر چند کسے هنرمند باشد، اگر او را خرد نباشد، هنرش

دشمن او شود، وہر کہ از گردش روزگار دانا نگند، رنج دانایان در آموزگاری وے بیہودہ خواہد بود۔

ہم فرماید بد گوے مردماں مباش، تا بد گوئی تو نہ کنند۔ آزرم پیشہ کن، تا با آبروے باشی۔ کار ناکردہ، کردہ شمار۔ آنچہ نہادۂ بر مدار۔ پردۂ کس مدر، تا پردۂ تو ندرند۔ بر کس مخند، تا بر تو نہ خندند۔ بخواہش خویش کار مکن، تا پشیمانی نہ بری۔ بے آزار باش، تا بے بیم باشی۔ بگفتۂ خود کار کن، تا بگفتۂ تو کار کنند۔ نزد بے خرد نہان خویش آشکار مکن، تا ستودۂ مردماں باشی۔ پیماندار باش، تا جوانمرد تریں مردماں باشی۔ آز، از دل بیروں کن، تا در شمار آزادگاں باشی۔ زیر دستاں را نیکو دار، تا داد گرت خوانند۔ راست گو باش، تا از بد گوئی مردماں دور باشی۔ سخن بر خواہش مردماں راں، تا در ہر دل جاے داشتہ باشی۔ با نادان پیکار مکن، تا رنج فراواں نہ بینی۔ نیکی از مردماں دریغ مدار، تا بہترین مردماں باشی۔ کوتاہ دست باش تا زبانت دراز باشد۔ روزگار پادشاہیش چہل و ہشت سال بود۔

بست و پنجمیں ہرمز

چوں مادرش از شاہزادگان توراں بود، نوشیرواں بر برادران بزرگش برتری دادہ بہ جاے نشستی خویش بر گزید۔ او درنخست، نیکو کاری پیش نہاد خود ساخت وہر یک از چاکران نوشیرواں را در جاے خویش نگاہداری می نمود، وہمیشہ میگفت، پدر مردم را بہ از ما می شناخت۔ چندی نگذشت کہ بد کاری پیش گرفت۔ برخی از بزرگان کشور را بکشت، باز ماندۂ بزرگان پارس از وے روگرداں شدند۔ چوں ایں داستان بگوش مرداں

دور و نزدیک سپید شہریاران ہمسایہ اندیشۂ کشور ایران کردہ روئے بداں سوئے نمودند
یکے ازانہا فرمانروائے روم بود با ہشتاد ہزار کس آہنگ ایران کرد سخن او ایں بود کہ آں
کشورے کہ نوشیرواں از ما گرفتہ ہرمز پس دہد، باز گردم چہ کسان تا میان آذربادگان
آمدہ ارمن را تاراج کردند و دو شاہزادۂ تازی عباس احول و عمرو ارزق بکنار فرات
آمدہ دست بتاراج کشادند۔

پادشاہ ترکاں کہ برادر بادر ہرمز بود، نیز با لشکرے انبوہ از رود آموبہ گذشتہ، ہرات
و بادغیز را لشکرگاہ ساخت۔ فرستادۂ نزد ہرمز فرستاد، کہ پلہا بساز و راہ ہا درست کن کہ
اندیشۂ روم دارم، ہرمز در آں دم دانست کہ در کشتن بزرگان لشکر و ویرانی کشور بیچیدگی
کردہ، با باز ماندگان و دانشمندان دریں کار انجمن کردہ، یکے از دانشوران ازاں میان گفت
فرمانفرمائے روم کشورے کہ نوشیرواں از و گرفتہ پس میخواہد باو واگذارید تا باز گردد۔ و مردمان
چہ کس با اندیشۂ راہزنی بہ کشور ما پائے نہادہ اند، اگر بہ آذربادگانیان پیام کنیم کہ ہمہ کس
بجنگ آنہا برخیزند، دزداں بجنگند و چیزہائے بجنگ آوردہ بردشتہ، بگریزند تازیاں را
نیز بہ پیام و فرستادہ از اندیشہ باز گردانیم۔ پس کسیکہ جز بجنگ آوردن ایران اندیشہ ندارد
پادشاہ ترکان ہست، کہ کہن دشمن ماست، پس باید ہرچہ داریم دریں کار گذاریم، تا ایں دشمن
بزرگ را از پیش برداریم۔ ہرمز سخنان وے پذیرفت۔ بہرام چوبیں کہ یکے از سپہداران و
بزرگ زادگان وے بود۔ بہ یکدلی دستوران کشور بہ رزم پادشاہ ترکاں فرستاد۔ بہرام
بہ ترکاں دست یافتہ پادشاہ ایشاں را بکشت و پسر وے ساوہ شاہ را دستگیر کردہ

باخواسته بسیار به مدائن فرستاد۔ هرمز این کار بزرگ شمرده بهرام را ستایش نمود۔ یکی از دستوران که با بهرام دشمنی داشت، پادشاه را با سخن فریب آمیز به بهرام خشمگین ساخت۔

هرمز پالهنگ و دوکی به نزد بهرام فرستاد۔ سپه سالار پالهنگ را بگردن و دوک را در پیش نهاده، سپاه را بار داد و بخشش شاه را به سرداران نمود۔ لشکریان ازین رفتار آزرده گشته به کین هرمز یکدل شوند۔ بهرام نخستین فریبی که بکار برد، این بود۔ زر بسیارے بنام خسرو که پسر هرمز بود، کرد، و به همه کشور فرستاد۔ و پدر را به پسر بدگمان نمود۔ پرویز از پدر بترسید، و به آذرآبادگان گریخت۔

پس ازان هرمز بندویه و بستام که برادران مادر پرویز بودند، در زندان کرد۔ چیزے نگذشت که از زندان بگریختند، و با دیگران همدست شده، شاه را نابینا ساختند۔ پرویز پس از شنیدن به تختگاه نوشیروان آمده دیهیم بر سر نهاد۔ از پدر پوزش خواست۔ و بااو وانمود کرد، که ازان کار خوشنود نیست۔ پس پدر گفت، اگر چنین است، داد مرا از کسانیکه درین کار همدست بوده‌اند بستان۔ خسرو گفت، پس از انجام کار بهرام چوبین چنان کنم۔ پرویز لشکری آراسته در کنار رود نهروان پس از چند رزم با بهرام بسوئے روم گریخت۔

بندویه و بستام به مدائن آمده هرمز را بزه کمان از میان برداشتند۔ پس ازان رومی براه نهاده به خسرو پیوستند۔ چون به استنبول رسیدند، شهریار آنجا وے را گرامی داشت، و دختر خویش مریم را بوے بزنی داد۔ و با لشکر بسیار او را از راه آذرآبادگان به ایران فرستاد۔

بهرام نیز تا آذرآبادگان ویرا پیش باز نمود۔ سه ترک رزم جو از سپاه بهرام آمده، در آن
بهینه پرویز را بکارزار خویش خواندند۔ وے روسے بدیشان آورد و یک یک از پای درآورد
پس از آن دلاوری هر دو لشکر در شگفت شدند۔ و برخے از سپاهیان بهرام روی بپادشاه
کرده پوزش خواستند۔ ناچار بهرام بگریخت، و ترکستان رفت، و تا دم مرگ در آنجا زیست
و هرمز دوازده سال پادشاهی کرد۔

انتخاب

الف لیلہ فارسی

اما بعد پوشیدہ نماناد کہ حکیماں را، رسم و آئین چنین ست کہ گاہے برسم افسانہ سخن گویند و گاہے از زبان دد و دام، حدیث کنند و مقصود ازاں ہمہ پند گرفتن و حکمت آموختن ست، ولے ایں حیلت بکار برند کہ عامہ طباع رانگفت ایشاں رغبت افتد و ہم افسانہ بخوانند و بہ آسانی یاد گیرند پس ازاں دراں تامل کردہ بہ ذخائر نفیس حکمت و گنجہائے رائگان تجربت دست یابند؛

چنانکہ قدوۃ الادبا و زبدۃ الحکما مؤلف کتاب الف لیلہ و لیلہ نیز بدیں نمط سخن راندہ و عجائبے چند از احوال پیشینیان و غرائبے بعنوان افسانہ از زبان جانوران یاد کردہ و اشعار نغز و لطائف نیکو، ایراد نمودہ کہ مطائباتش ندما را بکار آید و اشعارش ادبا را بلاغت افزاید و بداں سبب خاص و عام بخوانندش و شنودنش رغبتے تمام دارند۔

اما چوں فہم لغت عرب، بہ ارباب فضل و ادب اختصاص داشت و تا زمان دولت پادشاہ دشمن مال، و عہد سلطنت سلطان بلند اقبال، خدیو کشور گیر، خسرو پاک ضمیر خداوند تاج و تیغ، بخشندۂ بیدریغ، روان مروت و کرم، پاشندۂ دینار و درم، امید احرار، سایۂ کردگا

شهنشاه بلند اختر پناه دین پیغمبر سر شاهان، ناصر الدین شاه غازی خسرو دنیا خلد الله ملکه کسے بترجمه فارسی این کتاب بلاغت نصاب نه پرداخته بود که همه کس بهره یاب توانند شد۔

بنابرین، عموی بلند اختر پادشاه، اُمید رعیت و سپاه، شاهزادهٔ دادگستر پرورندهٔ ارباب هنر۔ دهندهٔ بی منت، بخشندهٔ بی ظنت، حامی شریعت، ماحی بدعت، صاحب اختیار کل مملکت آذربائجان بهمن میرزا بهین فرزند ولیعهد مغفور نائب السلطنته العلیه عباس میرزا ابن السلطان فتح علی شاه قاجار خلد الله ملکه و نوّر الله مضجعه آنکه به اعلیٰ حضرت شهریاری از یک صدف دو درخشندهٔ گوهر و از یک برج شرف دو تابندهٔ اختر اند۔

آنکه با اختر گیتی زد و سو هم گهر است	مایهٔ مجد و نوازندهٔ اهل هنر است
پادشهزادهٔ عادل، عضد دولت و دیں	که پسندیده خصال است و ستوده سیر است

بنده ضعیف عبد اللطیف الطسوجی التبریزی را به پیشگاه خلائق پناه خواسته بودند که این نسخهٔ بدیع را از تازی به پارسی که خوشترین لغات است بیارد و افصح الشعراء و ابلغ الفصحا ملک الکلام میرزا سروش را فرمودند که بجاے اشعار عربیه شعر فارسی از کتب شعرا مناسب همان مقام بنویسد و هر شعرے که بقصه منوط و بحکایتے مربوط باشد مضمون آن را خود انشا نماید بندگان آستان امتثالاً لامره العالی و انقیاداً لحکمة المتعالی ترجمهٔ جلد اول را به اتمام رسانیده بجلد دوم شروع نمودیم اُمید که از فرط عنایت پادشاه زادهٔ بلند اقبال همت انجام پذیرد۔

چوں شهرزاد دختر وزیر پانصد و سی و شش شب اتمام کرد و حکایت حاسب را بانجام

رسانیده گفت ای ملک جوان بخت این حکایت عجب تر از حکایت سندباد نیست ملک شهریار گفت چه گونه ست حکایت سندباد، شهرزاد گفت چنین گویند که در عهد خلافت هارون الرشید در شهر بغداد مردے بود بیچیز و پریشان حال که سندباد حمالش می گفتند و پیوسته بارہاے گران می بردو از مزد حمالی روزی میخورد، اتفاقاً روزے از روزہا که از اثر آفتاب آہن میگداخت و از گرمی ہوا جگر ہا میسوخت سندباد پشتہ گران بر داشته میرفت تا اینکه بدر خانه بازرگانے رسید که آب زده و رُفته بودند، ہواے داشت چون ہواے بہشت و در پہلوے خانه مصطبہ بود بزرگ، بار بران مصطبہ گذاشت که لحظہ براسایذ

چون قصه بدینجا رسید بامداد رسید، شہرزاد لب از داستان فروبست؛

چون شب پانصد و سی و ششم برآمد

گفت ای ملک جوان بخت سندباد حمال از بہر راحت بار بران مصطبہ گذاشت؛ نسیمی معطر بروی بیامد، ازان نسیم خوشوقت شده در کنار مصطبہ نشست و ازان خانه نغمه و آوازہاے خوش نشاط انگیز و الحان گلرخان نغمه سنج آمد، نشاط اندر شد، در حال برخاسته بخانه درون رفت، درمیان خانه باغی دید بزرگ و دران باغ غلامان و خادمان و ہمه گونه اسباب عیش و بزرگی آماده یافت، و رائحه طعام خوشبو بمشامش آمد انگاه سر بر آسمان کرد و گفت اے پروردگار و آفریدگار و اے روزی دہندۀ جانوران، از ہمه گناہان طلب آمرزش دارم و از تمامت عیوب بسوی تو باز میگردم که کسے را در حکم تو اعتراض نیست و از کرده تو

سوال نتوان کرد، توئی آن ذات پاک هرکس را خواهی بے نیاز کنی و هرکرا خواهی محتاج کنی، یکی را عزت دهی و بہ یکے قید مذلت نهی، ترا سلطنت قوی و تدبیر نیکو ست هر که خواهی روزی بسیار و نعمت بشمار دهی چنانکه خداوند این خانه را، راحت بے پایاں و نعمت فراوان داده که از هوائے خوب و مطعوم و مشروب گوارا، لذت برو تمام ست و عیش او در غایت انتظام و بندگان خود را هر که هر چه سزا دیده آن داده۔ یکی در عیش و طرب ست و یکی در رنج و تعب یکی را بخت پیروز ست و یکی چون من تیره روز۔ پس ازاں ایں ابیات برخواند۔ ابیات

چه گویم ازین گنبد تیز گرد　　که هرگز نیاساید از کار کرد
یکے را ہمے تاج شاهی دهد　　یکے را بدریا بماهی دهد
یکی را دهد توشه از شهد و شیر　　بپوشد به دیبا و خز و حریر
چنین ست کردار گردنده دهر　　نگه کن کزو چند یابی تو بهر

چون حمال ابیات بانجام رسانید، خواست بار بر داشته رواں شود، ناگاه پسری خرد سال و نیکو رو و زیبا قد و پرنیاں پوش از خانه بدر آمد و آستین حمال گرفته باو گفت، بخانه اندر آئی که خواجه ام ترا میخواند، حمال دید که از گفته پسر سر نتوان پیچید جز رفتن نیز و خواجه گریزے نیست، در حال بار در دهلیز خانه بدربان سپرده خود با همان پسر بخانه اندر آمد۔ خانه دید که بنائی او، از نشاط ریخته و هوائے او با طرب آمیخته ست و در آنجا بزمے یافت خرم، و مجلسے خوشتر از باغ ارم، که برادران صفا و خداوندان وفا، دران مجلس نشسته و بحدیث در پیوسته اند و از همه گونه نقل و میوه و گل و ریحان، و خوردنیهائے لذیذ و بادهٔ صاف انگوری فرو چیده اند

وآلات سماع وطرب، از چنگ وعود ونائے ودف، کنیزان خوبرو را درکف است، وہر کدام
درمقام خویشتن بترتیب نیکو وآئین خوش صف کشیده اند۔
ودرصدر مجلس مردے بود محترم کہ آثار بزرگی درو پدید وموے سیہش سفید گشته بود
ولیکن خوش صورت ونیکو منظر وخداوند ہیبت ووقار، وعزت وافتخار بود سندباد حمال
از مشاہدۂ آنحالت مبہوت شد، وباخود گفت این بقعۂ خوش از بقعہاے جنان است و
یاخانۂ یکے از پادشاہان است۔ انگاہ درغایت ادب پیش رفته مجلسیان اسلام داد، و
ایشان را دعا گفته زمین ببوسید وسر بزیر انداخته بایستاد، چون قصه بدینجا رسید بامداد
شد، شہرزاد لب فروبست۔

چون شب پانصد وسی وہفتم برآمد

گفت ای ملک جوان بخت سندباد حمال چون در پیش حاضران سر بزیر انداخته
بایستاد، خداوند مجلس اورا بنشستن دستور داد ونزدیک خود خواند واورا خوش آمد
از بہر دلجوئی او با او سخن آغاز کرده ہمی پرسید تا اینکه سفرۂ خوردنیہا حاضر آوردند سندباد حمال
پیش آمده نام خدا برزبان برد وبقدر کفایت خوردنی بخورده، دست بسته شکر نعمت بجا آورد
انگاه خداوند مجلس گفت نام تو چیست وچه صنعت داری سندباد حمال گفت ای خواجه نام
من سندباد حمال است کہ بار مردم بدوش کشم ومزد گرفته صرف زندگانی کنم۔
خداوند خانه تبسمے کرده باو گفت ای حمال بدانکه با من ہمنامے ومرا سندباد بحری
نام است ولیکن اے حمال قصد من نیست کہ ابیاتی را کہ بردرخانه میخواندی بازبخوانی تا من

بشنوم، حمال شرم کرد و سندباد بحری گفت بخدا سوگند ترا هیچ گونه گناهی نیست، از آنکه رنج و مشقت و بیچیزی، آدمی را بیخرد و بی ادب گرداند سندباد بحری گفت که شرم مدار که برادر منی و ابیات فرو خوان که مرا از آن ابیات بسی خوش آمد چون سندباد حمال میل او در شنیدن ابیات دانسته ابیات بخواند و سندباد بحری از شنیدن آنها در طرب شد و به حمال گفت مرا قصه ایست عجیب که میخواهم ترا از آن باخبر کنم و تمامت ماجرا که پیش از این نیکبختی و توانگری بامن رفته بود، باز گویم بدانکه من این سعادت نیافتم مگر پس از رنجهای سخت و خطرانگیز بسی رنجها برده ام و هفت سفر کرده ام و در هر سفر مرا حکایتی است غریب و داده که از شنیدن آنها عقول حیران شود ولیکن از قضا و قدر گریز نباشد اما حکایت نخستین که در سفر نخست اتفاق افتاد دانستنی است.

مرا پدری بود از بازرگانان، چون او سپری شد من دست بمال نهادم و در خوردن و نوشیدن صرف کردم و گمان من این بود که مرا مال پایدار خواهد بود، پس دیرگاهی بدینحالت بودم، وقتی که بعقل خود باز گشتم دیدم که مال از دست من بیرون رفته حالم دگرگون گشته از خجالت به ملامت اندر شده، انجام کار هراس کردم و حکایت سلیمان که شنیده بودم بخاطر آوردم که فرموده بود که سه چیز از سه چیز بهتر است روز مرگ از روز ولادت و سگ زنده از شیر مرده، و قبر از قصر پس از آن برخاسته آنچه از مال و عقار باقی مانده بود بفروختم و سه هزار درم جمع آوردم بخاطرم گذشت، بشهرهای دور سفر کنم و گفته شاعرم یاد آمد اشعار

قدر مردم سفر پدید کند		خانه خویش مرد را بند است	

گر بسنگ اندرون بود گوهر		کس چه داند که قیمتش چندست	

پس دران هنگام، دامن همت استوار کردم و بضاعت تجارت خریده بشهر بصره روان شدم وازانجا با جمعی از بازرگانان به کشتی نشسته وشبان روز به دریاهمی رفتم وازجزیره بجزیره همی رفتم وازدریا به دریا همی گذشتم بهر مکانی که رسیدم میخریدم ومیفروختم تا اینکه بجزیرهٔ رسیدم که باغی بود ازباغهای بهشت، ناخدا کشتی بکنار جزیره راند، تا هر کس که به کشتی بودند به جزیره درآمدند وکانونها ساخته بیفروختند، وهر یک بشغلی جداگانه مشغول گشتند، یکی طبخ میکرد ویکی جامه می شست ویکی بتفرج میگرائید، من ازجملهٔ تفرج کنندگان بودم۔

الغرض اہل کشتی بخوردن ونوشیدن ولہو لعب مشغول بودند ناگاه ناخدا در کنار جزیره ایستاده بآواز بلند، بانگ برزد که اے ساکنان کشتی واے طالبان نجات! بشتابید وبه کشتی اندرآئید وانچه مال وزر دارید جاے گذاشته، جانهاے خویش را نجات دهید وخویش را ازهلاک برهانید که این نه جزیره است بلکه ماہی است بزرگ که ازآب بیرون آمده وریگها جمع برو شده ودرختان برو رسته مانند جزیره گشته چون شما آتش بیفروختید وگرمی بدو اثر کند همیں ساعت ازجاے جنبیده شمارا بدریا برده، همگی غرق خواهید شد، اکنون به سرعت برخیزید وخویش را ازهلاک برهانید، چون قصه بدینجا رسید وبامداد شد شهرزاد لب فروبست

چون شب پانصد وسی وهشتم برآمد

گفت ای ملک جوان بخت! ناخدا چون بخت بلند بود بانگ زد وهمه ہراس شدند و

کانونہا و اسباب ہا بر جا گذاشتہ بسوئے کشتی بشتافتند، پارہ از ایشاں بہ کشتی و پارہ نرسیدہ بودند کہ جزیرہ بجنبش در آمد و بقعر دریا فرو رفت و ہر چہ دراں جزیرہ بود در دریا غرق گشت، من نیز از آناں بودم کہ غرق شدند و خدام اخلاص کرد و تختہ چوبیں مرا پیش آمد، من براں تختہ نشستم چوں از جان گذشتن دشوار بود، ناچار مانند غوکان آب اپپاسے خویش میبردم و شناہی کردم اما ناخدا بادبان کشتی افراشت و باکسانیکہ در کشتی برآمدہ بودند رواں شد و غرق شدگاں را نگاہے نکرد، انگاہ من ہلاک را یقین کردم و از زندگانی نومید شدم پس از ساعتے شب در آمد و ہمہ شب روی تختہ درمیان موج ہا بسر بردم۔

و یک شب و یک روز دیگر بہماں حالت بودم، کہ باد مراد یاری کردہ یقین کردم کہ درختان آں جزیرہ بسوئے دریا آویختہ بودند من شاخی ازاں درختاں گرفتم و بدرخت بشدم و ازانجا بہ جزیرہ فرود آمدم، گوشت پاہاے خود را دیدم کہ ماہیان خوردہ اند و زخم کردہ اند و من ازہراسے کہ داشتم ندانستم، پس مانند مردگاں در جزیرہ بیفتادم و تا سہ روز دیگر بہماں حالت بودم، چوں آفتاب تابید بخود آمدہ پاہاے خود را دیدم آماس کردہ، گاہے بدستہا و گاہے بزانوہا ایں سو و آں سو رفتہ از میوہ ہاے جزیرہ میخوردم و از چشمہ ہاے آنجا می نوشیدم تا ایں کہ ناتوانی من بہ توانائی بدل شد، عصاے از درختان جزیرہ ساختہ و بکف گرفتہ و بدو تکیہ کردہ، در اطراف جزیرہ می گشتم، از دور یکے سیاہی پدید شد، گمان کردم کہ از وحشیان و جانوران دریاست، در حال بسوی او رفتم دیدم اسپے ست بزرگ کہ درکنار جزیرہ بستہ اند چوں باو نزدیک شدم شیہہ بلند زد۔

ناگاه مردے از زیر زمین برآمده از پے من رواں و بانگ بر من زد و گفت کیستی و از کجائی؟ و سبب آمدن تو بدیں مکان چیست؟ گفتم یا سیدی بداں که من مردیم غریب با جمعے از یاران خود غرق شدم خدائے تعالیٰ تخته پاره بمن برسانید بران تخته بنشستم او مرا در روے آب ہمی آورد تا بدیں جزیره رسانید آں مرد چوں سخن مرا بشنید دستین مرا بگرفت و گفت با من بیا، من با او برفتم مرا به سردابی که در زیر زمین بود برد و مرا در صدر مجلس آں خانه بنشانید، خوردنی بیاورد، من بقدر کفایت بخوردم، پس ماجراے من پرسید من تمامت ماجراے خود را به او گفتم۔

از قصه من در عجب شد، گفتم اے خواجه ترا بخدا سوگند میدہم اکنوں بمن بازگو که تو کیستی و دریں مکان از بہر چه نشسته و ایں اسپ در کنار دریا بہر چه بسته، آں مرد گفت بداں که جماعتے ہستیم در اطراف ایں جزیره پراگنده ایم و ما خداوندہاے رمہاے مہرجان ہستیم و ہمه خیلہاے ملک در دست ماست و ہر ماه بہترین خیلہا را بدیں جزیره آورده و خود در زیر زمیں پنہاں شویم، انگاه اسپہائے دریا بوے مادیانہا بدرآیند در حال بداں مادیانہا بجہند، پس ازاں ہمی خواہند که آں مادیانہا را بدریا برند مادیانہا را بسبب قیدی که دارند نمی توانند برد، انگاه نرینہا از رفتن مادینہا شیہه برآورند ما در حال از سردابه بیروں رفته بانگ به اسپہا بزنیم آنہا ہراس کرده از مادینہا دور شوند، و بدریا فرو روند و آں مادینہا از اسپان دریائی آبستن میگردند۔ و ہر چه از نرینه و مادینه بزایند به قیمت گراں فروخته میشوند، و ہمیں روز ہنگام آمدن اسپان دریاست و اگر خدا بخواہد ترا بر داشته بسوی ملک مہرجان

چون قصه بدینجا رسید بامداد شد شهرزاد لب از داستان فروبست۔

چون شب پانصد و سی و نهم برآمد

گفت ای ملک جوان بخت، خداوند رمه با سندباد بحری گفت ترا بسوی ملک مهرجان برم تا شهر ما را تفرج کنی، و بدانکه اگر با جمع نیامدی بمردی ولیکن من ترا سبب زندگانی شدم تا بشهر خود بازگردی من آن مرد را دعا کردم و بگفتگو اندر بودم که زینهای دریائی از دریا بدرآمدند و فریاد زده بادیه بجستند. چون از کار خود فارغ شدند، خواستند ما دینها را با خود بسوی دریا برند، نتوانستند، انگاه لکد زده بانگ برآوردند و اہل خیل چوگانی و طبلے بدست گرفته از سرداب بیرون رفته چوگان بر طبل زد، یاران خود را آواز میداد در آن حال جماعتے با تیرها بدر آمدند و فریاد میزدند که اسپ دریائی از ایشان برمیدند و بدریا رفتند، آن مردان کے نشسته که ناگاه یاران او بیامدند و هریکی از ایشان افسار اسپے در دست داشتند، چون مرا نزد او دیدند از حالت من جویا شدند من حکایت خود را به ایشان نیز بگفتم ایشان سفره بگستردند و خوردنی بخوردیم انگاه برخاسته سوار شدند و مرا نیز بر اسپے بنشاندند شبان و روز همه رفتیم تا شهر ملک مهرجان برسیدیم ایشان به نزدیک ملک رفته قصه مرا به او بازگفتند، ملک مرا بخواست من پیش رفته او را سلام دادم او رد سلام کرد۔ و مرا تحسین گفت و ماجرای من پرسید من تمامت سرگذشت خود بیان کردم از حادثه من عجب آمدش بمن گفت ای فرزند بخدا سوگند که ترا اجل نرسیده بوده است که ازین سختیها خلاص یافته ولیکن

الحمد للہ علی السلامۃ آنگاہ مرا بنواخت و بزرگی بندر و نویسندگی او را بمن سپرد و من در خدمت او ایستادم و او نیکوئیہا بمن میکرد، و دیرگاہی در نزد او بودم و ہر کس کہ بساحل بیر سید من از ساکنان کشتیِ بغداد جویا می شدم کہ شاید مرا خبر دہد کہ با و بسوی بغداد روم ولی کس از بغداد نشان نمیداد و ہیچ بازرگان او را نمی شناخت من از بیکاری در حیرت بودم و از طول غربت تنگدل شدم و پیوستہ دریں حالت بسر می بردم تا ایں کہ روزے از روزہا نزد ملک مہرجان رفتہ در پیش او جماعتے از ہنود دیدم ایشاں را سلام دادم ایشاں ردّ سلام کردند و مرا خوش آمد گفتند، و از شہر من پرسیدند، چوں قصہ بدینجا رسید بامداد شد. شہرزاد لب از داستان فروبست،

چوں شب پانصد و چہل بر آمد

گفت ای ملک جواں بخت سندباد بحری با یاران مجلس گفت من نیز از بلد ہنود جویا شدم ایشاں بمن نمودند کہ اجناس مختلفہ ہستند کہ بہ کسے ستم نہ روا دارند و پارہ برا ہمہ ہمی گفتند ایشاں طائفہ بودند کہ ہرگز شراب نمی نوشیدند ولے ایشاں اصحاب عیش و نشاط و لہو و طرب بودند و مرا آگاہ کردند کہ ہنود ہفتاد و دو فرقہ ہستند و در مملکت ملک مہرجان جزیرہ کابلش میگفتند کہ دراں جزیرہ ہمہ شب آواز دفہا و طبلہا شنیدہ میشد ولے ہیچکس در آنجا ندیدہ بود۔ دراں دریا ماہی دیدم کہ طول او دویست ذراع بود و ماہی دیگر در آنجا دیدم کہ روے درشت مانند روی بوم داردو دراں سفر عجائب و غرائب بسیار دیدم کہ اگر پارہ از انہارا شرح دہم

سخن دراز کشد الغرض پیوسته من دران جزیرہا می گشتم تا این که روزے از روزہا در کنار
دریا بعادت معهود ایستاده بودم که ناگاه یکی کشتی بزرگ پدید شد که بازرگانان بسیار دران
کشتی بودند چون کشتی به بندر رسید ناخدا بادبان فرو پیچید و طناب و رسال محکم بست و
اہل کشتی ہر چه بضاعت در کشتی داشتند بیرون آورده من یک یک را می نوشتم انگاه از
ناخدا پرسیدم که چیزے در کشتی مانده یا نه؟ گفت آرے ایخواجه پاره بضاعتها به کشتی انداخته
ولیکن خداوند آنها در یکے از جزائر غرق گشته و اکنون بضاعت او در نزد ما به ودیعت مانده
قصد ما انیست که آنها را فروخته وجه آنرا در شهر بغداد به فرزندان و پیوندان او برسانم، من با ناخدا
گفتم نام خداوند بضاعت چه بود، گفت سندباد بحری نام داشت که در دریا غرق شد، چون
من سخن ناخدا شنیده بدقت نظر کردم او را بشناختم و فریادے بلند برآورده بدو گفتم، اے
ناخدا بدان! که خداوند بضاعت منم و مرا نام سندباد بحری است که با جمعی از یاران به جزیره
درآمدیم چون ماهی که ما بر روے او بودیم به جنبش آمد تو بانگ بر ما زدی، هر کس توانست باز
گردد بازگشت و هر کس نتوانست غرق شد و من نیز از غرق شدگان بودم ولیکن خدا تعالی
بوسیله مرا با خداوند ملک مهرجهان آورده ایشان مرا بدین شهر آوردند و من در خدمت او
ایستادم و مرا بزرگی و نویسندگی بندر بداد اکنون مرا در نزد او سخنی است بپذیرفته، و این بضاعت
که در کشتی است از من است چون قصه بدینجا رسید بامداد شد شهرزاد لب از گفتار فرو بست،

چون شب پانصد و چهل و یکم برآمد

گفت ای ملک جوان بخت چون سندباد بحری این بگفت ناخدا گفت سبحان الله
از برای هیچکس امانت نمانده، سندباد گفت که من بدو گفتم ای ناخدا این سخن را سبب
چیست که من قصهٔ خود بتو گفتم ناخدا گفت چون تو شنیدی که من گفتم بضاعتی است خداوند
او غرق گردیده اکنون میخواهی آن مال را غصب کنی و آن مال ترا حرام است که من بچشم خود
دیدم که خداوند این مال با جمع از یاران خود غرق شد، تو چگونه دعوی میکنی که خداوند بضاعتی
من بدو گفتم ای ناخدا قصهٔ من بشنو و سخنان بگوش دار تا راستی بتو آشکارا گردد که دروغ
شیوهٔ منافقان است، پس زان با ناخدا تمامت سرگذشت خود را از وقتی که از بغداد
بدریا آمده بودیم تا بروزی که به جزیره رسیدیم و سخنانیکه میان من و او گذشته بود بیان کردم،
دران هنگام ناخدا و بازرگانانی که در کشتی، یار من بودند راستی سخنم را بدانستند و مرا بشناختند
و به سلامت تهنیت گفتند و همگی سوگند یاد کردند که باور نداشتیم که تو از هلاک خلاص شوی
و از غرق دریا نجات یابی، و لیکن خدای تعالی عمری تازه بتو ارزانی داشته پس ازان ایشان
بضاعتها از کشتی بدر آوردند نام من بر آنها نوشته یافتند و هیچ چیز ازان کم نشده بود که
در حال برخاستم آنها را بگشودم و چیزهای گران قیمت، به هدیهٔ ملک برداشته با جمعی از
اهل کشتی نزد ملک رفتم و ملک را آگاه کردم که این کشتی همان است که در او بودم و بضاعت من
که در کشتی مانده بود بی کسر و نقصان بدست من آمد و همین هدیه از جملهٔ آن بضاعت است
ملک ازین سخن در شگفت ماند و راستی سخنانم بر ملک آشکار شده بر اکرام من بیفزود
و چیزی بسیار در مقابل هدیهٔ من بخشود. انگاه هر چه داشتم بفروختم و بضاعت بسیار از

متاعہاے آں شہر بخریدم، در زمانے کہ بازرگانان قصد سفر کردند من نیز بضاعتہاے خود را در کشتی نہادم و نیز د ملک رفتہ شکر احسان او را بجا آوردم پس ازاں سفر را دستوری خواستم، ملک جواز سفر داد و مالے بسیار بمن بذل کردہ یکدیگر را وداع گفتہ بہ کشتی درآمدم و باذن خدا سفر کردم قضا یاری کرد پس از چند روز بشہر بصرہ برسیدم زمانے اندک در آنجا قیام کردم و از نزدیک شدن بہ شہر خویش شاد بودم پس ازاں سوی بغداد رواں شدم چوں بہ بغداد رسیدم بضاعت بے پایاں و مال بسیار با خود داشتم از کشتی بدرآمدہ بخانہ خود رفتم ہمہ فرزندان و پیوندان و یاران من جمع شدند و بہ بقاے من شادماں شدند پس ازاں بندگان و کنیزان خریدہ خادمان و غلامان ترتیب دادم و خانقاہ و کاروانسراے و باغہا زیادہ از نخستیں سرشت کردم و بمعاشرت بادوستان و بموافقت نشستم و ہمہ رنجہا و مشقتہا کہ در غربت بردہ بودم فراموش کردم و بیم و ہراس کہ در سفر روے دادہ بود جملگی از خاطر من برفت و بعیش و نوش بسر می بردم و پیوستہ در یخالت بودم، ایں سرگذشت سفر نخستین من بود انشاء اللہ تعالے فردا حکایت سفر دوم از سفرہاے ہفتگانہ، حدیث خواہم کرد پس سندباد بحری سندباد حمال را ضیافت کردہ، یک صد مثقال زر سرخ بہ رسم عطیت بہ سندباد حمال بداد، سندباد زرہا گرفتہ ثناخواں از آنجا بازگشت و آں شب در منزل خود بخفت چوں بامداد شد برخاستہ بخانہ سندباد بحری بیامد چوں نزد او حاضر شد او را گرامی داشت و بخود نزدیک تر نشاند چوں بقیہ یاراں حاضر شدند خوردنی بخوردند و نوشیدنی از بہر ایشاں بیاوردند پس از خوردن و نوشیدن سندباد بحری سخن گفتن آغاز کرد و گفت ای برادران!

بدانید کہ من بدانسان کہ روز گذشتہ بحبت شما حدیث کردم در عیش و نشاط بی اندازہ بسر
می بردم، چون قصہ بدینجا رسید بامداد شد و شہرزاد لب فروبست

چون شب پانصد و چہل و دو برآمد

گفت ای ملک جوان بخت سندباد بحری گفت کہ من در غایت خوشوقتی بودم
تا اینکہ روزی از روزہا بخاطرم گذشت کہ بہ شہرہای دیگر سفر کنم و شہرہا و جزیرہا را تفرج کنم
و اکتساب معیشت کنم، آنگاہ سفر را آمادہ گشتہ مالی بسیار بیرون آوردہ بضاعت نیکو و
شائستہ خریدہ بار بستم، و بساحل آمدہ کشتی بزرگ کہ بادبانہای حریر و مردان دلیر و اسلحہ شایان
داشت پدید کردم در آنجا مکانی کرایہ کردہ بارہا بر وبنہادم و با جمعی از بازرگانان بہ کشتی نشستہ و
وہمان روز سفر کردم و باد مراد وزیدن گرفت، از دریا بدریا و از جزیرہ بجزیرہ سیر فتم و در ہر مکانی کہ
کشتی نگاہ میداشتند، بازرگانان و توانگران بیع و شرا کنندگان پیش می آمدند میخریدم و میفروختم۔
تا اینکہ قضا و قدر ما را بہ جزیرہ بزرگ رسانید کہ درختان بسیار و میوہ ہای آبدار و شگوفہای
الوان و مرغان خوش الحان و چشمہ ہای روان داشت ولیکن در انجا دیاری نبود پس ناخدا کشتی
در آنجا بداشت بازرگانان و اہل کشتی بہ جزیرہ در آمدند و بتفرج مشغول شدند من نیز با کسانیکہ از کشتی
برآمدہ بودند بہ جزیرہ در آمدہ در کنار چشمۂ صاف و روان نشستہ خوردنی کہ با خود داشتم بخوردم و نسیم
معطر من وزید آنگاہ مرا در ربود من راحت یافتم و از آن نسیم خوشبو و رایحہ نیکو لذت بردم وقتیکہ برخاستم
در آن مکان کس از ایشان نیافتم و از کشتی و اہل کشتی اثری بر جای نبود بسی محزون شدم و

نزدیک شد که زہرہ ام از غایت اندوہ بشگافد، و با من چیزے از مال دنیا و خوردنی نبود و تنہا در آن جزیرہ بماندم و از زندگی نومید شدم۔ با خود گفتم اگر در سفر نخستین کسے یافتم کہ مرا بہ آبادی رساند، ہمانا کہ این بار کسی پیدا نشود۔ پس از آن گریان شدم و بخویش توجہ میکردم و خود را ملامت میگفتم و از سفر کردن خود پشیمان بودم کہ چرا چنان راحت و شادی را کہ داشتم بگذاشتم و دوبارہ محنت و غربت بگزیدم حالانکہ مرا بچیزے حاجت نبود الغرض آن چہ کہ در سفر نخستین بردہ بودم بخاطر آوردہ از بیرون آمدن از بغداد و سفر کردن در دریا بہ ندامت اندر بودم از غایت ملال بسان دیوانگان شدم آنگاہ برخاستہ بچپ و راست میرفتم و در یکجا نشستن نمیتوانستم ناچار درختی بلند برشدم و آنجا بچپ و راست نظر کردم، جز آب و آسمان و درخت چیزے مندیدم چون خوب نظر کردم در جزیرہ چیز سفید و بزرگی دیدم از درخت بزیر آمدہ بر آنسو رفتم چون بدو رسیدم دیدم کہ قبہ ایست گرد و بزرگ و مدور بگشتم درے از برائے رفتن نیافتم بس نرم و لغزندہ بود بفراز او رفتن نتوانستم و دور او را بپیمودم پنجاہ گام بود در فکر حیلتے بودم کہ در او داخل شوم، حیلتے نیافتم تا آنکہ آفتاب از چشم من ناپدید شد و ہوا تاریک گمان بردم کہ ابر پیش آفتاب بگرفت سر بر داشتہ خوب نظر کردم، پرندہ بزرگ جثہ عریض الاجنحہ دیدم کہ در ہوا ہمی پرید و آفتاب بسبب او ناپدید شدہ از آن پرندہ بسی در عجب شدم آنگاہ حکایتی مرا بخاطر آمد چون قصہ بدینجا رسید بامداد شد و شہرزاد لب از گفتار فروبست۔

چون شب پانصد و چہل و سہ بر آمد

گفت شاہا ملک جوان بخت سندباد بحری گفتہ است کہ چون مرا از آن پرندہ کہ در جزیرہ بود

عجب آمد حکایتے بخاطر آوردم که در زمان گذشته از سیاحان و مسافران شنیده بودم که درباره
از جزائر پرنده بزرگی هست که آنرا رخ گویند که کودکان خود را به گوشت پیل طعمه دهد پس دانستم که آن
قبه سفید تخمی از تخمهاے رخ هست از آن پرنده   در عجب بودم در آفریده پروردگار بحیرت مانده خدا
تعالی را حمد و ثنا میکردم و چشم بر آن پرنده داشتم که بسوی آن قبه فرود آمد و او را زیر گرفت و بخفت در آن
هنگام من برخاسته دستار از سر بکشودم و او را مانند طناب بتابیدم و سر او بمیان بسته و سر دیگر به پاے
آن پرنده محکم بستم و با خود گفتم که شاید مرا بشهرے برساند و هر جا که برد از نشستن در این مکان بهتر
خواهد بود پس آن شب بیدار ماندم از ترس آن که مبادا بخوابم و آن مرغ مرا غافل بردارد و چون
فجر دمید مرغ از روے تخم برخاست و بانگی بلند برآورده به هوا بلند شد و مرا نیز بلند کرده چندان
بالا رفت که من گمان کردم که پرهاے او به آسمان می آید پس از آن فرود آمد و مرا فرود آورد تا این که
مرا بمکانے بلند برسانید من چون خویشتن را بروی زمین دیدم بسرعت پیش رفته خود را بکشودم
و از و بسیار خوف داشتم و لیکن مرا نه دید و احساس نکرد چون دستار از پاے او کشوده خلاص یافتم بکنارے
ایستاده بودم که آن مرغ چیزے بچنگال گرفته پرید چون خوب دیدم مارے بود از بزرگی آن ما در شگفت
ماندم و بحیرت در آن مکان برفتم خود را بر جاے بلند یافتم که در پاے او بادیه کوهے بود که کس قدرت
بالا رفتن آن نداشت من از آن پشیمان گشته خود را ملامت کردم که از جزیره بدر آمدم کاش در همان
جزیره بودم که خوردنی یافت میشد و آنجا ازیں بهتر بود سبحان الله از مصیبتے خلاص یافته به مصیبتے
بزرگتر بیفتادم پس از آن برخاسته دل را قوی داشته و در آن بادیه قدم میزدم یافتم زمین آن بادیه را
سنگ الماس یافتم و در آن بیابان مارها بودند که به نخیل همی مانستند و آن مارها از بیم رخ در شبها آشکار

میشدند و روزہا پنہان میشدند و رخ را عادت این بود کہ آنہا را می ربود و پارہ پارہ میکرد و سبب این کار معلوم نبود من دراں بیابان ماندم و از کردۂ خود پشیمان بودم و دراں بیابان میرفتم و جائے کہ دراں شب بسر بردم نمی یافتم بسبب بیم از آں مارہا داشتم کہ بخوابیدن نبودم غارے دراں نزدیکے پدید شد بہ آنسوے رفتہ دریچہ یافتم از دریچہ بغار اندر شدم و درآنجا سنگے بود بزرگ، آں سنگ را بجنبانیدہ در غار را بسنگ بگرفتم و خود دراں غار بودم و با خود گفتم حمد خدا را کہ بدیں مکان آمدہ ایمن شدم چوں روز برآید منتظر لطف الٰہی شوم پس از آں بہ غار نگاہ کردہ مارے بزرگ دیدم کہ در صدر غار بر روی تخم خود خوابیدہ تن من بلرزہ درآمد کار خود با قضا و قدر سپردم چوں فجر بدمید سنگ از در غار یکسو کردم و بیروں آمدم ولی از غایت بیم مانند مست و مدہوش بودم و دراں وادیہ حیران ہمیرفتم کہ ناگاہ لاشۂ بزرگے افتادہ دیدم و درآنجا کسے نیافتم بہ فکرت اندر شدم و حکایتی کہ از بازرگانان و سیاحان شنیدہ بودم بخاطر آوردم کہ در کوہ الماس خطرہاے بزرگ است کسی بدانجا نتواند رفت۔

ولیکن بازرگانان چوں خواہند سنگ الماس پدید آورند حیلتے سازند و گوسفندے کشتہ پوست از وی بردارند و گوشت او را شرحہ شرحہ کنند و از آں کوہ بباد یہ بر اندازند پس کشتہ گوسفند بہ سنگ الماس بفتند سنگہا بدو بچسپند، آنگاہ پرندگان از رخ و کرگس بہ آں لاشہ بنشینند و آنرا بچنگال گرفتہ بفراز کوہ برشوند، درحال بازرگانان بسوی پرندگان آمدہ بانگ برآنہا زنند و پرندگان از آں لاشہ دور شوند آنگاہ سنگہای الماس را کہ براں لاشہ چسپیدہ بر چینند و بشہرہاے خویشتن برند و ہیچکس بمعادن الماس نتواند رسید مگر بہ ایں حیلت۔ چوں قصہ بدینجا رسید بامداد شد شہرزاد لب فروبست ؎

اشتہار

حسب منشاء قانون بستم ۱۸۶۷ء جملہ حقوق ایں کتاب
محفوظ است البتہ بابو اننت رام بہار گو بی اے۔ و بابو
رام ناتھ بہار گو بی اے ساکنان الہ آباد محلہ تیلیا پور
اجازت ترجمہ اردو انگریزی از مولف حاصل کردہ اند ہر کسی را
کہ ترجمہ اردو یا انگریزی درکار باشد از بابو صاحبان
موصوف طلب تواند کرد۔

المشتہر

شبلی نعمانی۔ پروفیسر مدرسۃ العلوم علی گڈہ